

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
Установа адукацыі "Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт
імя Максіма Танка"

Г.Ф. Андарала

**Сучасная беларуская мова:
Сінтаксіс**

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Мінск 2003

АНАТАЦЫЯ

У дапаможніку змешчаны метадычныя рэкамендацыі па найбольш складаных тэмах сінтаксісу, распрацаваны пытанні для самаправеркі і практычныя заданні да іх.

Дапаможнік прызначаецца для студэнтаў факультэтаў пачатковай адукацыі педагагічных універсітэтаў. Можа быць выкарыстаны студэнтамі філалагічных факультэтаў, а таксама настаўнікамі сярэдніх школ пры падрыхтоўцы да ўрока.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ПРАДМОВА

Вучэбна-метадычны дапаможнік складзены ў адпаведнасці з дзеючай праграмай па беларускай мове для педагагічных універсітэтаў па спецыяльнасці "Пачатковая адукацыя" 1-01.02.02. Мэта дапаможніка — дапамагчы студэнтам дзённага і завочнага аддзяленняў у арганізацыі і правядзенні самастойнай працы па сінтаксісе.

У дапаможніку даюцца кароткія метадычныя каментарыі па асобных пытаннях асноўных тэм курса: "Словазлучэнне", "Сказ. Тыпы сказаў", "Двухсастаўны сказ. Дзейнік і выказнік", "Даданыя члены сказа", "Аднасастаўныя сказы", "Сказы з аднароднымі членамі", "Сказы з адасобленымі членамі". Кожная тэма змяшчае пытанні для самаправеркі, практычныя заданні і спіс рэкамендаванай літаратуры. Прапанаваныя пытанні і заданні адлюстроўваюць поўны аб'ём ведаў па тэмах курса. Яны будуць спрыяць выпрацоўцы ў студэнтаў умення самастойна асэнсоўваць моўныя з'явы, супастаўляць іх, абагульняць, рабіць вывады. Для павышэння маўленчай культуры студэнтаў у дапаможнік уключаны практыкаванні стылістычнага характару. Распрацаваныя практычныя заданні прадугледжваюць таксама паўтарэнне і замацаванне правіл пунктуацыі, што будзе садзейнічаць павышэнню пунктуацыйнай пісьменнасці будучых настаўнікаў.

У спіс рэкамендаванай літаратуры (асноўнай і дадатковай) уключаны прапанаваныя праграмай курса сучаснай беларускай мовы працы вучэбнага і навуковага характару, а таксама публікацыі апошніх гадоў.

СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

У гэтай тэме неабходна засяродзіць асноўную ўвагу на тым, што не кожнае спалучэнне слоў адносіцца да словазлучэння як сінтаксічнай адзінкі; важна правільна вызначыць тыпы словазлучэнняў паводле структуры; размежаваць свабодныя і несвабодныя словазлучэнні; выявіць сэнсавыя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні; высветліць асноўныя тыпы словазлучэнняў паводле граматычнага выражэння галоўнага слова; пазнаёміцца з рознымі відамі сінтаксічнай сувязі ў словазлучэннях і асаблівасцямі дапасавання і кіравання ў беларускай мове.

Цяжкасці могуць узнікнуць пры вызначэнні тыпаў словазлучэнняў паводле структуры. Традыцыйна яны дзеляцца на простыя і складаныя. Простыя словазлучэнні ўключаюць у свой састаў два самастойныя словы, паміж якімі ўстанаўліваецца пэўны тып сінтаксічных адносін: *лятаць у небе, гаварыць хутка, прыемная вестка*.

У якасці кампанента простага словазлучэння могуць быць складаныя (аналітычныя) формы слоў: дзеясловаў будучага часу (*буду трымаць, буду гаварыць*), дзеясловаў загаднага ладу (*няхай чытае, давай прынясьм*), вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання якасных прыметнікаў і прыслоўяў (*больш дакладны, самы цікавы, больш старанна, найбольш зразумела*). Да простых адносяцца словазлучэнні, у якіх адзін з кампанентаў выражаны фразеалагічным словазлучэннем (*працаваць да сёмага поту, жыць душа ў душу, рука ў руку з братам, рукой падаць да вёскі*).

Да простых словазлучэнняў адносяцца і тыя, у якіх адзін з кампанентаў выражаны сінтаксічна непадзельным словазлучэннем (*спаць трывожным сном, чалавек вялікіх здольнасцей, гатоў пакланіцца зямлі*).

Складаныя словазлучэнні ўключаюць у свой састаў тры і больш самастойныя словы. Яны ўзнікаюць звычайна на базе простых словазлучэнняў: *гатовы да подзвігу — заўсёды гатовы да подзвігу, туга па Радзіме — нясцерпная туга па Радзіме, успамінаць сустрэчу — успамінаць прыемную сустрэчу, часта ўспамінаць прыемную сустрэчу*.

У лінгвістычнай літаратуры існуе і іншая класіфікацыя словазлучэнняў. Простыя словазлучэнні пабудаваны на аснове аднаго віду граматычнай сувязі, якая ідзе ад галоўнага слова. У такія словазлучэнні можа ўваходзіць два і тры самастойныя словы: *школьны будынак, новы школьны будынак* (дапасаванне), *адчыніць дзверы госцю* (кіраванне).

Складаныя словазлучэнні ўключаюць тры і больш відаў граматычнай сувязі, якія зыходзяць ад аднаго і таго ж слова: *цікава расказаць пра здарэнне: расказаць пра здарэнне* — кіраванне, *расказаць цікава* — прымыканне; *хуткае вызваленне ад захопнікаў: вызваленне ад захопнікаў* — кіраванне, *вызваленне імклівае* — дапасаванне.

Размежаванне свабодных і несвабодных словазлучэнняў асноўваецца на ступені спаянасці кампанентаў, якая абумоўлена паўнотой выражэння лексічнага значэння. У свабодных, або сінтаксічных, словазлучэннях кожнае слова захоўвае сваё лексічнае значэнне і з'яўляецца асобным членам

сказа. Сінтаксічныя сувязі паміж кампанентамі з'яўляюцца жывымі і прадуктыўнымі, кожнае слова можа ўступаць у спалучэнні з іншымі словамі: *белы снег, мяккі снег, белы твар, мяккі позірк, хутка бегчы, хутка чытаць, бегчы на працу.*

Сярод свабодных словазлучэнняў выдзяляюцца сінтаксічна непадзельныя, у якіх адзін з кампанентаў лексічна аслаблены або з'яўляецца інфарматыўна недастатковым і для раскрыцця свайго зместу патрабуе іншага слова. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні таксама пабудаваны на аснове жывых сінтаксічных сувязей. Аднак кампаненты такіх словазлучэнняў уяўляюць сэнсавы адзінства і выступаюць як адзін член сказа. Да сінтаксічна непадзельных адносяцца спалучэнні: лічэбніка з назоўнікам (*дванаццаць хлопчыкаў, тры паляўнічыя, шмат людзей*); лічэбніка (займенніка) з назоўнікам (займеннікам) у родным склоне з прыназоўнікам з (*адзін з нас, кожны з іх, хтосьці са студэнтаў, пяцёра з нас*); няпэўнага займенніка з прыметнікам (азначальным займеннікам) (*нехта чужы, штосьці нязначнае, хтосьці іншы*); азначальнага займенніка сам з назоўнікам (*сам гаспадар, само жыццё, самі дзеці*); інфінітыва з дзеясловамі, якія абазначаюць пачатак ці канец дзеяння (*пачаў працаваць, стаў пісаць, кінуў гуляць*), выражаюць мадальна-валявыя адценні (*імкнуўся дасягнуць, хацеў дапамагчы, спрабаваў паступіць*); інфінітыва з прыметнікамі, безасабова-прэдыкатыўнымі словамі (*гатоў пакланіцца, рад паслухаць, трэба нахіліцца*); дзеяслоўнай звязкі з назоўнікамі, прыметнікамі, займеннікамі, лічэбнікамі, дзеепрыметнікамі, безасабова-прэдыкатыўнымі словамі (*быў брыгадзірам, здавалася белаі, быў нішто, засталася пяцёра, станавіўся ўстрывожаным, стала цяжка*). Сінтаксічна непадзельнымі з'яўляюцца і словазлучэнні тыпу (*чалавек*) *высокага росту, моцнага характару, гадоў пад сорок, з блакітнымі вачыма* і інш.

Н е с в а б о д н ы я , або фразеалагічныя, словазлучэнні характарызуюцца ўстойлівасцю, узнаўляльнасцю. Яны не ствараюцца ў час гутаркі, а ўжываюцца як гатовыя адзінкі мовы: *на дыбкі стаць, кату на пяту, макам сесці*. Кампаненты ў большай частцы фразеалагічных словазлучэнняў страцілі свае лексічныя значэнні. Несвабодныя словазлучэнні не з'яўляюцца прадметам сінтаксісу і вывучаюцца ў фразеалогіі.

Пры вызначэнні сэнсавых адносін паміж словамі ў словазлучэннях трэба памятаць, што характар іх абумоўлены пераважна лексічным значэннем залежнага слова. Так, напрыклад: *ісці раніцай* (часавыя), *ісці полем* (прасторавыя), *ісці пехатой* (спосабу дзеяння), *ісці па бацьку* (мета дзеяння), *ісці з дзецьмі* (сумеснасць дзеяння). Да найбольш агульных адносяць тры віды сэнсавых адносін: азначальныя (атрыбутыўныя), аб'ектныя, акалічнасныя. Кожны з гэтых відаў мае шэраг прыватных значэнняў. Словазлучэнні, якія выражаюць азначальныя (атрыбутыўныя) адносіны, могуць абазначаць: уласна якасныя адносіны: *цяжкая праца, добрая справа, цікавая кніга*; колькасныя: *першы ўрок, дзве дзяўчынкі, дваццаць пятае месца*; суб'ектныя: *спеў жаўранка, звон касы, брэх сабакі*; адносіны часткі да цэлага: *ліст дрэва, бераг ракі, ножка стала*; прыналежнасць: *мае ўражанні*,

характар бацькі, хата лесніка; матэрыял, з якога зроблены прадмет: скуранае паліто, стол з дубу, капялюш з воўны; прымету і яго носьбіта: сінь неба, шыр палёў, духмянасць хлеба; паходжанне: госці з Балгарыі, беларускі салдат, вясковы хлопец; прызначэнне: сродак ад кашлю, стол для чарчэння, тэкст для дыктоўкі; адносіны да асобы, калектыву, арганізацыі: дэпутат думы, студэнт тэхнікума, універсітэцкая аграбіястанцыя.

А б'ектныя адносіны ўзнікаюць часцей за ўсё тады, калі галоўным словам словазлучэння з'яўляецца дзеяслоў. Словазлучэнні, якія выражаюць аб'ектныя адносіны, могуць абазначаць: аб'ект непасрэднага дзеяння: *пісаць пісьмо, будаваць дом, араць зямлю*; частку цэлага: *выпіць чаю, папрасіць вады, наліць малака*; аб'ект часовага карыстання: *пазычыць сякеры, папрасіць лодкі, даць ключа*; ускосны аб'ект: *падпарадкавацца абставінам, адданаць радзіме, патэлефанаваць маці*; аб'ект думкі, мовы: *думаць пра блізкіх, гаварыць сябру, расказваць пра выпадак*; прыладу дзеяння: *шыць іголкай, пісаць пяром, капаць лапатай*; сумеснасць дзеяння: *адпачываць з сябрамі, ісці з каханым, раіцца з дарослымі*; матэрыял, з якога зроблены прадмет: *пашыць з шоўку, саткаць з ільну, зрабіць з дрэва.*

Калі галоўнае слова выражаецца дзеясловам (дзеепрыметнікам) залежнага стану, а залежнае слова — назоўнікам творнага склону, то паміж кампанентамі словазлучэння ўстанаўліваюцца с у б'ектныя адносіны — адносіны паміж дзеяннем і яго ўтваральнікам: *ствараецца людзьмі, будуюцца спецыялістамі, намалювана мастаком, змайстравана школьнікамі.*

У словазлучэннях з акалічнаснымі адносінамі галоўнае слова называе дзеянне, а залежнае характарызуе яго. Акалічнасныя адносіны ахопліваюць такія прыватныя значэнні, як прасторавыя: *адпачываць на моры, павярнуць направа, бегчы полем*; часавыя: *працаваць да ночы, вучыцца з дзяцінства, устаць на досвітку*; прычынныя: *сказаць з гарачкі, плакаць ад радасці, не паехаць праз хваробу*; мэтавыя: *зрабіць сумыслу, прыйсці пагутарыць, прыехаць для агляду*; спосабу дзеяння: *гаварыць шэптам, дыхаць на ўсе грудзі, ляцець шнуром*; меры і ступені: *напоўніць да краю, зусім чыста, бясконца рад.*

Класіфікацыя словазлучэнняў паводле граматычнага выражэння галоўнага слова не выклікае складанасцей. Існуе тры тыпы такіх словазлучэнняў: і м е н н ы я (назоўнікавыя, прыметнікавыя, лічэбнікавыя, займеннікавыя), д з е я с л о ў н ы я і п р ы с л о ў н ы я. Пры аналізе словазлучэнняў з галоўным словам займеннікам і лічэбнікам важна мець на ўвазе, што яны з'яўляюцца сінтаксічна непадзельнымі і выконваюць у сказе ролю аднаго члена.

Цяжкасці пры аналізе словазлучэнняў могуць быць звязаны з размежаваннем моцнага і слабага кіравання, паколькі падзел гэты залежыць ад лексіка-граматычных асаблівасцей галоўнага слова. Пры м о ц н ы м кіраванні галоўнае слова патрабуе ад залежнага адной, абавязковай склонавай формы. Моцнае кіраванне ўласціва ў першую чаргу пераходным дзеясловам, пры якіх ужываецца прамы аб'ект у форме вінавальнага (або роднага) склону без прыназоўніка: *месці падлогу, плесці кошык, адсыпаць*

мукі, а таксама непераходным дзеясловам са значэннем жадання, дасягнення, асцярогі: *жадаць здароўя, марыць пра ічасце, асцерагацца хваробы*. Моцнае прыназоўнікавае кіраванне асабліва ярка праяўляецца ў выпадках, калі прыназоўнік пры залежным слове адпавядае прыстаўцы дзеяслова: *ухаць у горад, з'ехаць з гары, дабегчы да прыпынку, пераехаць праз раку*. Прыстаўка ў дадзеным выпадку канкрэтызуе, звужае лексічнае значэнне дзеяслова і тым самым абмяжоўвае яго спалучальныя магчымасці.

Моцнае кіраванне ўстанаўліваецца паміж кампанентамі словазлучэнняў, у якіх галоўнае і залежнае слова выражаны назоўнікамі: *з'езд з гары, клопат пра звароў, выратаванне жыцця*.

Пры слабым кіраванні сувязь паміж кампанентамі аслабляецца, залежнае слова можа ўжывацца ў форме розных склонаў пры выражэнні аднолькавых сэнсавых адносін: *ехаць вуліцай, ехаць па вуліцы, ехаць паўз вуліцу*. Для выражэння прасторавых адносін залежнае слова пры дзеяслове *ехаць* можа ўжывацца ў розных склонавых формах.

Пры характарыстыцы словазлучэнняў у структуры двухсастаўнага сказа неабходна спачатку выдзеліць прэдыкатыўнае словазлучэнне (спалучэнне дзейніка і выказніка), потым словазлучэнні, якія ўтвараюць састаў дзейніка, а пасля словазлучэнні, якія ўтвараюць састаў выказніка. Асобна выдзеліць са сказа спалучэнні слоў, якія не з'яўляюцца словазлучэннямі.

Аналіз словазлучэнняў праводзіцца ў наступнай паслядоўнасці:

I. Пачатковая форма словазлучэння (па пачатковай форме галоўнага слова).

II. Простае ці складанае.

III. Тып па спаянасці кампанентаў: свабоднае, сінтаксічна непадзельнае; несвабоднае.

IV. Сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні: атрыбутыўныя, аб'ектныя, акалічнасныя (з указаннем значэнняў).

V. Тып словазлучэння паводле граматычнага выражэння галоўнага слова: іменнае (назоўнікавае, прыметнікавае, лічэбнікавае, займеннікавае), дзеяслоўнае, прыслоўнае. Структурная схема.

VI. Від сінтаксічнай сувязі паміж словамі: дапасаванне (поўнае ці няпоўнае), кіраванне (прыназоўнікавае ці беспрыназоўнікавае, моцнае ці слабае). Даць каментарыі.

Узор. Аленка борздзенька выйшла з патайнага месца і пайшла сцежачкаю дадому (К-с).

Спалучэнне слоў *вайшла і пайшла* не з'яўляецца словазлучэннем, бо звязаны злучальнай сувяззю.

Аленка вайшла і пайшла — прэдыкатыўнае словазлучэнне.

вайшла борздзенька

I. Пачатковая форма *вайсці борздзенька*.

- II. Простае, паколькі ў яго састаў уваходзяць два самастойныя словы.
  - III. Свабоднае, бо кожнае слова захоўвае сваё лексічнае значэнне і з'яўляецца асобным членам сказа.
  - IV. Акалічнасныя адносіны са значэннем спосабу дзеяння.
  - V. Дзеяслоўнае, паколькі галоўнае слова выражана дзеясловам.
- Структурная схема: дзеяслоў + прыслоўе.
- VI. Словы звязаны прымыканнем, бо залежным кампанентам выступае нязменнае слова — прыслоўе.

выйшла з патайнога месца

- I. Пачатковая форма *выйсці з патайнога месца*.
  - II. Простае, паколькі адзін з кампанентаў выражаны сінтаксічна непадзельным словазлучэннем.
  - III. Свабоднае, кожнае слова захоўвае сваё лексічнае значэнне і з'яўляецца асобным членам сказа.
  - IV. Акалічнасныя адносіны з прасторавым значэннем.
  - V. Дзеяслоўнае, паколькі галоўнае слова выражана дзеясловам.
- Структурнымі кампанентамі з'яўляюцца слова + словазлучэнне (*выйшла* + з *патайнога месца*).
- VI. Кіраванне прыназоўнікавае, моцнае, бо прыназоўнік у залежным слове адпавядае прыстаўцы.

з патайнога месца

- I. Пачатковая форма *патайное месца*.
  - II. Простае, складаецца з двух самастойных слоў.
  - III. Сінтаксічна непадзельнае, паколькі адзін з кампанентаў — слова *месца* з'яўляецца інфарматыўна недастатковым і для раскрыцця свайго сэнсу патрабуе іншага слова — *патайное*.
  - IV. Атрыбутыўныя адносіны, уласна азначальныя.
  - V. Іменная, назоўнікавае, бо галоўнае слова выражана назоўнікам.
- Структурная схема: прыметнік + назоўнік.
- VI. Дапасаванне поўнае, залежнае слова прыпадабняецца да галоўнага ва ўсіх граматычных формах: у н. родзе, адз. ліку, Р. скл.

пайшла сцежачкаю

- I. Пачатковая форма *пайсці сцежачкаю*.
- II. Простае, бо складаецца з двух самастойных слоў.
- III. Свабоднае, бо кожнае слова захоўвае сваё лексічнае значэнне і з'яўляецца асобным членам сказа.
- IV. Акалічнасныя адносіны з прасторавым значэннем.
- V. Дзеяслоўнае. Структурная схема: дзеяслоў + назоўнік у Т. скл.

VI. Кіраванне беспрыназоўнікавае, слабае, паколькі пры галоўным слове могуць быць формы розных ускосных склонаў залежнага слова: *пайсці сцэжачкаю, пайсці па сцэжачцы, пайсці паўз сцэжачку*.

пайшла дадому

- I. Пачатковая форма *пайсці дадому*.
- II. Простае, бо складаецца з двух самастойных слоў.
- III. Свабоднае, паколькі словы захоўваюць сваё лексічнае значэнне і з'яўляюцца асобнымі членамі сказа.
- IV. Акалічнасныя адносіны з прасторавым значэннем.
- V. Дзеяслоўнае. Структурная схема: дзеяслоў + прыслоўе.
- VI. Прымыканне, паколькі залежным кампанентам выступае прыслоўе.

Пытанні для самаправеркі

1. Што такое словазлучэнне як сінтаксічная адзінка? Што агульнае паміж словам і словазлучэннем і што адрознівае іх?
2. Якія спалучэнні слоў не з'яўляюцца словазлучэннямі і чаму?
3. На падставе якіх прымет класіфікуюцца словазлучэнні на свабодныя, сінтаксічна непадзельныя і несвабодныя; іменныя (назоўнікавыя, прыметнікавыя, лічэбнікавыя, займеннікавыя), дзеяслоўныя і прыслоўныя?
4. Як адрозніць простыя словазлучэнні ад складаных? Чаму словазлучэнні тыпу *сустрэць Новы год, пад'ехаць да Мар'інай Горкі, спаць трывожным сном, больш цікава* не з'яўляюцца складанымі?
5. Якія тыпы сінтаксічных адносін выражаюцца ў словазлучэннях?
6. Якія значэнні выражаюцца ў словазлучэннях з азначальнымі (атрыбутыўнымі) адносінамі?
7. Якія значэнні выражаюцца ў словазлучэннях з аб'ектнымі адносінамі?
8. Якія значэнні выражаюцца ў словазлучэннях з акалічнаснымі адносінамі?
9. Якія віды сувязі існуюць паміж кампанентамі словазлучэнняў?
10. Што такое дапасаванне? Якія часціны мовы звязваюцца з галоўным словам дапасаваннем?
11. У чым сутнасць кіравання? Як адрозніць моцнае кіраванне ад слабага? Якія члены сказа звязваюцца з галоўным словам слабым кіраваннем і якія моцным?
12. Якімі граматычнымі сродкамі выражаецца сувязь прымыканне?
13. Як у словазлучэннях праяўляецца нацыянальная спецыфіка мовы?

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1986. — С. 6–113.

2. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя // Пад рэд. Я.М. Адамовіча. — Мн., 1989. — С. 6–27.
3. Беларуская мова: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс / Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. 3-е выд. — Мн., 2001. — С. 5–20.
4. Граматыка беларускай мовы: У 2 т. Т. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1966. — С. 7–9, 158–161.
5. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. 3-е выд. — Мн., 1987. — С. 5–25.

Дадатковая

1. Бандарэнка Т.П. Да пытання аб кіраванні як адным са спосабаў падпарадкавальнай сувязі слоў у словазлучэнні // Беларуская лінгвістыка. 1975. Вып. 8.
2. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. — Мн., 1987. — С. 221–228.
3. Міхневіч А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове. — Мн., 1965.
4. Міхневіч А.Я. Словазлучэнне // Беларуская мова: Энцыкл. / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. — Мн., 1994. — С. 513–515.
5. Наркевіч А.І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове: Структурна-семантычнае апісанне. — Мн., 1972.
6. Падгайскі Л.П. Словазлучэнне ў беларускай мове. — Мн., 1972.
7. Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні. — Мн., 2001. — С. 6–25.
8. Яўневіч М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. — Мн., 1977.

Практычныя заданні

1. Вызначце, ці з'яўляюцца наступныя спалучэнні слоў словазлучэннямі. Адказ матывуйце.

Стаяў побач, мени за ўсіх, буду працаваць, самы лепшы, побач чыгункі, дваццаць пяць, для таго каб, лес і поле, за вёскай, мужны чалавек, пяты ад дарогі, вельмі цікавы, важны для ўсіх, згодна з патрабаваннямі, такі рослы, няхай чытае, на працягу дня, таму што, найбольш упэўнена, паслухаць бы, будзем думаць.

2. Выпішыце ў адзін слупок свабодныя сінтаксічныя словазлучэнні, у другі — несвабодныя фразеалагічныя словазлучэнні. Вызначце, чым яны адрозніваюцца. Раствлумачце значэнне фразеалагізмаў.

Зрабіць выгляд, зрабіць ласку, зрабіць лаўку, зрабіць фундацыю; доўгая песня, доўгая дарога, доўгі язык, доўгі тэрмін; пайсці ўгору, пайсці ў ягады, пайсці па хлеб, пайсці ў ход; воўчы след, воўчае мяса, воўчы білет; круціць носам, круціць галаву, круціць рукой; жыць як набяжыць, жыць у кучы,

жыць з рубля, жыць пры бацьках, жыць добра; сваімі сіламі, сваімі рукамі, сваім мазалём, сваім ходам, сваім сумленнем; жывая душа, жывы чалавек, жывая размова; хлеб надламаць, хлеб адбіць, хлеб надзённы, хлеб цяжкі; белы свет, белы шалік, белы грыб, белы цукар.

3. Пабудуйце простыя словазлучэнні з дадзенымі словамі ў ролі галоўнага і ў ролі залежнага кампанентаў.

Узор. У словазлучэнні *здольны да танцаў* *здольны* з'яўляецца галоўным словам, а ў словазлучэнні *здольны вучань* — залежным.

Гоман, смелы, шчаслівы, другі, крыўдна, вандроўка, кажух, перамагчы, жыта, пяць, цяжкасць, наступіць, лепшы, чыста, кожны, сшытак, недалёка, нехта, добра.

4. Выпішыце з тэксту дзеяслоўныя словазлучэнні і вызначце характар адносін у іх. Укажыце від сінтаксічнай сувязі.

Бушуе вясновая паводка на Дзвіне ў канцы сакавіка. Грукнула ў наваколлі, быццам ударыў гром, і далёка разнёсся магутны стогн. Грымела і ўранні. Рака ламала лёд. Вясновае сонца растапіла снег на пагорках, пагнала ярамі і зморшчынамі на палях шпаркія ручаі. Іх срэбраны звон пераклікаўся з песнямі жаўрукоў у небе. Лёд адышоў ад берагоў, расколіны цёмнымі пісягамі распаласавалі яго, а дні праз два зрушыліся з месца ледзяныя паляны і паплылі, кружачыся з трэскам.

Тарас Хадкевіч.

5. Выпішыце з тэксту іменныя словазлучэнні і вызначце характар адносін у іх. Укажыце від сінтаксічнай сувязі.

Пад узгоркам блішчала круглае возера, яно рухалася і пералівалася, як жывое срэбра. Над саменькаю вадою цягнуўся прыгожы шлях сакаўной зеляніны. Тут былі высокія гладкія сітнякі і цэлыя зараснікі аеру. Дзе-нідзе пападаліся кучаравыя кусты лазы. Сям-там пракідаліся высокія пышныя алешыны, а на суседстве з імі красаваліся дзве прыўдалыя хвой. Здавалася, што гэта дзве маладзіцы, што пайшлі на ваду ды загаварыліся, а загаварыўшыся, так і засталіся.

Паводле Якуба Коласа.

6. Да словазлучэнняў падбярыце сінанімічныя і запішыце іх.

Вядомы на ўсю рэспубліку, сядзеў поруч з маці, нагінацца да зямлі, ісці ля ракі, працаваць ад раніцы, не спаць на начах, купіць бочку для капусты, часопіс за жнівень, зірнуў у бок бацькі, прыехаць летам, ветлівы з дзецьмі, сустрэліся пасля вячэры, вучыцца на інжынера, ехаць на адпачынак, пайсці ў ягады, падобны да бацькі.

7. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Складзіце з імі сказы. Адзначце асаблівасці беларускіх формаў.

Ехатъ за земляникой, три высоких стены, в двадцати шагах от дороги, пять интересных книг, бабушке — около семидесяти, благодарит товарища, идти за хлебом, бегать по полям, шуточки надо мной, издевательство над человеком, плакать о нем, следить за собой, не сделать из-за лени, похожий на отца, испытать беду, жить с родителями, писать по адресу, видел своими глазами, определит по вкусу, быстрее всех, заболеть гриппом, сидеть за чашкой чаю, дом отца, отказаться от прошлого, испытать беду, разжиться деньгами, определит по вкусу, забыть о сне.

8. Выпішыце з тэксту словазлучэнні і дайце ім поўную характарыстыку.

Да чаго ж прыгожая вясновая раніца! У паветры яшчэ сыра. На лісцях вішняку вісяць буйныя кроплі начных туманоў. На платах і стрэхах ляжыць яшчэ вільгаць, за сялом густа і гучна зеляніца поле. Загоны перасякаюцца то тонкімі, то шырокімі звільнамі дарог. На пагорку стаіць і яшчэ дрэмле вятрак. Але, здаецца, ён ужо сіліцца ўзмахнуць паднятымі крыламі. Над стрэхамі хат вывіваюцца лёгкія празрыстыя дымкі. За імі на небе такое ж самае лёгкае ружаватае воблачка. Здаецца, што яму нудна быць аднаму на гэтай блакітнай бясконцасці неба, але запрапасіўся недзе гэты неўгамонны свавольнік-вецер, і яно не можа скрануцца.

Ян Скрыган.

СКАЗ. ТЫПЫ СКАЗАЎ

У тэме неабходна засвоіць прыметы сказа; класіфікацыю сказаў паводле мэты выказвання; эмацыянальнай афарбоўкі; паводле адносін выказвання да рэчаіснасці; паводле граматычнай структуры.

У адрозненне ад словазлучэння сказ з'яўляецца камунікатыўнай адзінкай. Пры дапамозе сказа мы фарміруем і выражаем думкі, пачуцці, паведамляем пра факты рэчаіснасці. Камунікатыўная функцыя сказа рэалізуецца дзякуючы яго граматычным прыметам — прэдыкатыўнасці і інтанацыйнай аформленасці.

Прэдыкатыўнасць уключае ў сябе значэнне мадальнасці і сінтаксічнага часу. Мадальнасць выражае адносіны выказвання да рэчаіснасці і перадае іх пры дапамозе катэгорый ладу дзеяслова. Формы абвеснага ладу паказваюць, што дзеянне рэальнае (адбывалася, адбываецца або будзе адбывацца), а загаднага і ўмоўнага — на нерэальнае, магчымае пры пэўных ўмовах або пажаданае.

Сінтаксічны час паказвае, у якіх адносінах да моманту гутаркі знаходзіцца факт рэчаіснасці. Сінтаксічны час выражаецца формамі часу дзеяслова: прашлы час паказвае, што дзеянне адбылося да моманту гутаркі,

цяперашні час паказвае, што дзеянне адбываецца ў момант гутаркі, будучы час — на дзеянне, што адбудзецца пасля моманту гутаркі.

Сказу характэрна і інтанацыйная аформленасць. Гэта сродак, дзякуючы якому фарміруецца прэдыкатыўнасць сказа, выяўляецца яго камунікатыўная функцыя. Ад інтанацыі залежыць камунікатыўны тып выказвання: апавяданне (*Дзеці адпачываюць*), пытанне (*Дзеці адпачываюць?*), пабуджэнне (*Дзеці, адпачывайце!*).

Інтанацыя служыць сродкам выражэння эмацыянальных значэнняў. Гнеў, пагарда, упэўненасць, няўпэўненасць, радасць, боль, спагада і інш. знаходзяць сваё выражэнне ў вуснай мове толькі дзякуючы мелодыцы. Напрыклад, фраза *Дзякую Вам* у залежнасці ад інтанацыі можа выражаць як удзячнасць, так і іронію.

Уся разнастайнасць інтанацыйных малюнкаў беларускай мовы адлюстроўваецца ў пяці асноўных інтанацыйных канструкцыях, якія ўмоўна абазначаюцца як ІК-1, ІК-2, ІК-3, ІК-4, ІК-5.

Кожная інтанацыйная канструкцыя падзяляецца на 3 часткі: перадцэнтравую, цэнтр і пасляцэнтравую. *Цэнтр* — націскны склад на слове, якое выражае невядомую суб'ектнаму частку паведамлення. Ён складаецца толькі з аднаго склада. *Перадцэнтравая і пасляцэнтравая* часткі могуць складацца як з аднаго, так і з некалькіх складоў ці слоў. Напрыклад, у фразе *Дзеці рашалі задачу* перадцэнтравай часткай з'яўляецца *Дзеці рашалі за...*, *цэнтрам* — *...да...*, пасляцэнтравай — *...чу*.

ІК-1. *Гульня пачалася. Сем гадзін вечара.*

Перадцэнтравая частка вымаўляецца сярэднім тонам. На цэнтры тон паніжаецца. Пасляцэнтравая частка вымаўляецца ніжэй за ўзровень перадцэнтравай часткі. ІК-1 выражае завершанасць. Ужываецца ў простых апавядальных сказах, у назывных, у сказах з простаю мовай, у складаназалежных сказах, дзе галоўная частка з'яўляецца сінтаксічна завершанай і знаходзіцца ў прэпазіцыі да даданай.

ІК-2. *Адкуль вы прыехалі? Дзе вы адпачываеце?*

Дзе адпачывае сястра?

Перадцэнтравая частка вымаўляецца высокім тонам. Цэнтр вымаўляецца з зыходным або роўным рухам тону ў дыяпазоне перадцэнтравай часткі. Знаходзіцца цэнтр на пыталым слове ці слове, якое ўдакладняе змест пытання. На пасляцэнтравай частцы тон ніжэйшы, чым на перадцэнтравай. Агульны ўзровень тону ў ІК-2 звычайна вышэйшы, чым у ІК-1. ІК-2 ужываецца ў пыталых сказах, пры зваротках, у воклічах (*Асцярожна!*), пры выражэнні патрабавання (*Не хадзіць туды! Ціха!*).

ІК-3. *Вы ідзяце ў кіно? Студэнты вярнуліся?*

Перадцэнтравая частка вымаўляецца сярэднім тонам. Цэнтр знаходзіцца на слове, якое змяшчае пытанне. На цэнтры тон рэзка павышаецца, у канцы цэнтравай часткі тон пачынае паніжацца. Узровень тону пасляцэнтравай часткі ніжэйшы за перадцэнтравую частку. Ужываецца ІК-3 у пыталых сказах без пыталых слоў. Ужываецца яна таксама ў апавядальных простых сказах і ў складаназалежных, паказваючы на незавершанасць выказвання

(Зімою / я буду займацца спортам. Мы пакінулі горад, каб зноў сюды вярнуцца).

ІК-4. *Ваш пашпарт? Дакументы? А Вольга?*

Перадцэнтравая частка вымаўляецца сярэднім тонам. Цэнтр вымаўляецца на ніжняй мяжы сярэдняга тону. Пасляцэнтравая частка — на верхняй мяжы. Ужываецца ІК-4 у няпоўных пытальных сказах са злучнікамі *а*, які мае супастаўляльнае значэнне (*Мы сёння адпачывалі. А вы?*). Акрамя гэтага, ІК-4 выкарыстоўваецца ў пытальных сказах з адценнем патрабавання (*Ваш білет? Імя? Адрас?*)

ІК-5. *Які ў яе голас? Якія вершы?*

Перадцэнтравая частка вымаўляецца сярэднім тонам з тэндэнцыяй да ніжняй мяжы, цэнтр — да верхняй яго мяжы, пасляцэнтравая частка паніжаецца да сярэдняга тону. Пасляцэнтравая частка вышэйшая за перадцэнтрную. ІК-5 выражае станоўчую ці адмоўную ацэнку. Пры выражэнні неадабральнай ацэнкі на пасляцэнтравай частцы тон паніжаецца да ніжняй мяжы: *Якія ў яе веды!* (г. зн. няма ведаў). ІК-5 ужываецца пры выражэнні высокай ступені праяўлення прыметы. Пры волевыяўленні ўзмацняе значэнне жадання, жалю (*Каб я ведала раней! Што вы кажашце!*).

Пры характарыстыцы простага сказа часта дапускаюцца памылкі ў вызначэнні мэты выказвання і эмацыянальнай яго афарбоўкі. Мэта выказвання бывае рознай: гаворачая асоба можа мець на мэце паведаміць пра што-небудзь, запытацца пра што-небудзь або пабудзіць да дзеяння. У сувязі з гэтым па мэце выказвання адрозніваюць аповядальныя, пытальныя і пабуджальныя сказы.

Аповядальныя — гэта сказы, у якіх паведамляецца пра факты рэчаіснасці, з’явы, паняцці, падзеі, наяўнасць або адсутнасць чаго-небудзь: *Ішоў жнівень. Сонца няцярпна зіхацела іскрыстым кругам* (І. М.). *Самае вялікае з беларускіх азёраў — Нарач* (В. В.). Для аповядальных сказаў характэрна аповядальная інтанацыя. Голас нязначна павышаецца на слове (групе слоў), якое паведамляе новую, найбольш важную інфармацыю.

Пытальныя — гэта сказы, якія заключаюць у сабе пытанне. Граматычнымі сродкамі афармлення пытальных сказаў з’яўляюцца пытальныя інтанацыі, парадак слоў, пытальныя часціцы, займеннікі, прыслоўі (*ці, хіба, што, хто, чаму, дзе, няўжо* і інш.), якія звычайна размяшчаюцца ў пачатку пытальнага сказа. Інтанацыя ў пытальных сказах павышаецца на тым слове, у якім заключаецца пытанне: *Куды зараз ідзеш?* (Я. С.). *Дзе мой край? Там, дзе вечную песню пяе Белавежа...* (Каратк.).

Пабуджальныя — гэта сказы, у якіх выражаецца загад, парада, пажаданне, запрашэнне, заклік, просьба. Іх мэтавае прызначэнне — пабудзіць суб’ядніка да якога-небудзь дзеяння, таму для пабуджальных сказаў характэрна пабуджальная інтанацыя. Калі ў пабуджальным сказе выражаецца запрашэнне, просьба, парада, то інтанацыя ў ім спакойная, блізкая да аповядальнай: *Не спяшайцеся падначаліць дзіця законам, па якіх вы, дарослыя, вызначаеце свае ўчынкі. Спачувайце дзецям, якія імкнуцца хутчэй стаць дарослымі, хутчэй пераадолець выпрабаванне маленствам як*

аднакі свайй непаўнацэннасці (Віт.). Калі ж пабуджальны сказ выражае заклік, загад, патарабаванне, то ён вымаўляецца з большай сілай напружання, г. зн. з клічнай інтанацыяй: *Радзіма мая дарагая, ты ў шчасці жаданым жыві!* (Бач.). *О слова палымянае, зырчэй перада мною ззяй! Заўжды наперад кліч і сагравай душу!* (Зар.).

Па эмацыянальнай афарбоўцы сказы бываюць клічныя і няклічныя. Клічным можа быць любы па мэце выказвання сказ, калі яго вымавіць з эмоцыяй, выразіць пачуццё радасці, захаплення, здзіўлення, страху, гневу, адчаю. Так, напрыклад, апавядальны сказ можа быць клічным і няклічным (*Прыехалі госці. Прыехалі госці!*), пытальны сказ таксама можа быць клічным і няклічным (*Прыехалі госці? Прыехалі госці?!*), і, нарэшце, тое ж характэрна і пабуджальнаму сказу (*Давайце танцаваць. Давайце танцаваць!*). На пісьме ў канцы клічнага сказа ставіцца клічнік. Акрамя клічнай інтанацыі, у афармленні клічных сказаў важную ролю адыгрываюць эмацыянальныя выклічнікі і эмацыянальна-экспрэсіўныя часціцы: *Эх, і расхадзіўся Дняпро!* *Як цікава ў нас на Дзвіне, калі яна прачынаецца ад зімовага сну!* (Хадк.).

Пытанні для самаправеркі

1. Што такое сказ?
2. Якая асноўная функцыя сказа? У чым яе сутнасць?
3. Якія граматычныя прыметы характарызуюць сказ?
4. Што вы разумееце пад прэдыкатыўнасцю сказа?
5. Што такое мадальнасць сказа і сінтаксічны час? Якія асноўныя сродкі іх выражэння?
6. Роля інтанацыі ў сказе? Назавіце асноўныя інтанацыйныя канструкцыі. Дзе яны ўжываюцца?
7. На якія тыпы падзяляюцца сказы паводле мэты выказвання?
8. Якія сказы называюцца апавядальнымі? Ахарактарызуйце асаблівасці інтанацыі апавядальных сказаў.
9. Якія сказы называюцца пытальнымі? Чым адрозніваюцца ўласна-пытальныя, пытальна-рытарычныя і пытальна-пабуджальныя сказы?
10. Назавіце граматычныя сродкі афармлення пытальных сказаў. Ахарактарызуйце асаблівасці інтанацыі пытальных сказаў.
11. Якія сказы называюцца пабуджальнымі?
12. Назавіце граматычныя сродкі афармлення пабуджальных сказаў. Ахарактарызуйце асаблівасці інтанацыі пабуджальных сказаў.
13. На якой падставе сказы падзяляюцца на клічныя і няклічныя? Дайце азначэнне клічным сказам.
14. Вызначце, сцвярджальнымі ці адмоўнымі з'яўляюцца сказы: *Мы не маглі не наведаць хворую. Ну хто гэтага не ведае? Нельга не ўспомніць пра лета. Як не любіць сваю зямлю?*
15. На якія тыпы падзяляюцца сказы паводле структуры?
16. Якія сказы называюцца простымі і якія складанымі?
17. Як вы разумееце паняцці “састаў дзейніка” і “састаў выказніка”?

18. Якія сказы называюцца двухсастаўнымі і якія аднасастаўнымі?
19. Якія сказы называюцца развітымі і якія неразвітымі?
20. Якія сказы называюцца ўскладненымі?
21. Ахарактарызуйце поўныя і няпоўныя сказы. Чым абумоўліваецца граматычная непаўнота сказа?
22. Як размежаваць сінтаксічна падзельныя і сінтаксічна непадзельныя сказы?

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1986. — С. 114-120.
2. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя // Пад рэд. Я.М. Адамовіча. — Мн., 1989. — С. 28-34.
3. Беларуская мова: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс / Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. 3-е выд. — Мн., 2001. — С. 21-27.
4. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. 3-е выд. — Мн., 1987. — С. 26-34.

Дадатковая

1. Бурак Л.І. Просты сказ // Беларуская мова: Энцыкл. / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. — Мн., 1994. — С. 430-431.
2. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. — Мн., 1987. — С. 229-233.
3. Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні. — Мн., 2001. — С. 25-28.

Практычныя заданні

1. Ахарактарызуйце сказы паводле мэты выказвання і эмацыянальнай афарбоўкі. Ахарактарызуйце тып інтанацыі кожнага сказа.

Анлічанін увесь час сачыў за Андрэем. Той быў у думках вельмі далёка. У душы ў яго расло, спела жаданне ўпасці вось тут на калені і заплакаць. Ён, бадай што, і зрабіў бы гэта, каб быў адзін, каб не было паблізу нікога. “Родная, дарагая зямелька, як ты ўсё ж цягнеш да сябе людзей, дзе б яны ні былі! І няўжо гэта праўда, што я страціў цябе, згубіў назаўсёды, навечна?”

— Я не хадзіў тут больш за дзесяць гадоў! — прамовіў Андрэй летуценна. — Больш за дзесяць гадоў не ступала тут мая нага! — і, павярнуўшыся тварам да анлічаніна, сказаў: — Пачакайце мяне, містэр Фостэр, я трохі прайдуся.

— І не паверыш, што тут некалі быў наш двор, жылі мае бацькі, жыў я, — задуменна прамовіў Андрэй. — Што робіць час!

(Б. Сачанка)

2. Спішыце сказы. Вызначце, двухсастаўнымі ці аднасастаўнымі з'яўляюцца яны. Падкрэсліце ў іх галоўныя члены. У двухсастаўных выдзеліце састаў дзейніка і састаў выказніка.

1. Добра ў лузе ў час палудны! Лёгка там дыхнуць! Хмаркі белыя марудна за лясы плывуць (К-с). 2. Другі тыдзень запар ідзе дождж. Цярушыць і цярушыць, быццам праз сіта. А то часам і ветрам пацягне, такім непрыветным, што пальцы пачынаюць дубець (Р.І.). 3. Дзень быў ясны, цёплы. Нават на цэльшынскай вуліцы падсохла. Сяляне з сохамі, з каробкамі і мяшкамі з аўсом выязджалі на поле (К-с). 4. Харошы ў Дабрасельцах лес. У гэтую зіму ён іншы раз падобны на казку. Можна прывесці сюды малых дзяцей і расказаць ім пра розныя цуды на зямлі (Кул.).

3. Спішыце тэкст. Вызначце тыпы сказаў паводле граматычнай структуры.

Я думаю пра восень. Мабыць, памыляюцца тыя паэты і пісьменнікі, якія бачаць у восені толькі адно заміранне жыцця. Здаецца, усё ідзе якраз наадварот.

Жыццё ў гэтую пару не замірае, а нараджаецца. Яно проста стаіць перад пачаткам новага, яшчэ шырэйшага круга. Бяроза, пад якой я ляжу, адшумела зялёным лісцем і паслала ў свет, можа, мільёны новых бярозак, схаваных у яе лятучым насенні.

Дайце гэтаму насенню пульхную глебу, трошкі святла і цёпліні, і народзіцца новы бярозавы гай ...

Восень — гэта ростані на вечных дарогах старога і новага жыцця. Няхай прыгрэе сонца, і тады за цёплым летам адразу пачнецца вясна, без ніякай восені і зімы, без ніякага перапынку. Хіба ўвосень не расцвітае прыгажуня-яблынька, зведзеная ў зман здрадлівай ласкай бабінага лета? Нездарма, відаць, нашы далёкія продкі кожны новы год жыцця пачыналі з восені ...

(І. Навуменка)

4. Згрупуйце сказы наступным чынам: а) двухсастаўныя развітыя; б) двухсастаўныя неразвітыя; в) аднасастаўныя развітыя; г) аднасастаўныя неразвітыя.

1. Развіднела. А певень людзей не будзіў (Панч.). 2. Зазялі зоры (Бр.). 3. Бацькоўскае слова — не вецер (Б.). 4. У чужой царкве свечак не папраўляй (Прык.). 5. Вось і дуб. Колькі ж гэта вякоў ён вартуе Свіцязь? (Парх.) 6. Полудзень. Спёка. Чарада авечак збілася ў гурт (Гр.). 7. Нарач. Сонца на захадзе зірнула з-пад хмар. І хвалі неяк адразу сцюдзёна, нявесела заблішчалі пад чорнай сталлю нізкага неба (Б.). 8. Прайшлі гады (Бр.). 9. Зіма, зіма ... Бы ў цвече ліпа, у белым снезе ўся зямля (Гл.). 10. Мінула ноч (Грач.). 11. А гэта — возера Доўгае. (В.В.).

5. Спішыце тэкст. Вызначце ўскладненыя сказы, у дужках укажыце, чым яны ўскладняюцца.

... Завіруха бушавала ўсю ноч і ўвесь дзень. Здавалася, не будзе канца яе лютай сіле, яе злоснаму завыванню. На вуліцы, як і раней, мітусіўся снег. Яго белая заслона закрывала будынкi і дрэвы. Навокал усё гуло, трэслася, выла, скуголіла ... Пад вечар завая сціхла. Нізкія воблакі, шчодро пасыпаўшы снегам зямлю, падняліся вышэй. На вуліцы пасвятлела, хоць ужо надыходзіў вечар. І толькі цяпер перад вачамі раскрываўся малюнак таго, што натварыла завіруха. На вуліцы, у дварах каля будынкаў і ўздоўж платоў ляжалі горы снегу з самымі вычварнымі наветкамі і карнізамі, якіх не патрапіць вылепіць самы здольны скульптар.

(Якуб Колас)

6. Выпішыце спачатку поўныя, затым няпоўныя сказы. Вызначце, якія структурна неабходныя члены сказа прапушчаны ў няпоўных сказах, але ўзнаўляюцца з кантэксту.

1. Васіль з дзяцінства быў грыбніком. Ведаў, дзе растуць у лесе баравікі: у сасонніку, паміж моху, — чорныя; на ўскрайках або каля лясных дарог — з карычнева-жоўтымі шапкамі або зусім бялявыя (Дайн.).

2. — Хто яна? — пошаркам пыталіся адзін аднаго людзі. Усе паціскалі плячыма, і толькі адна жанчына патлумачыла слухачам:

— Настаўніца. Беларускаю мову выкладала ... (М.Д.).

3. Паціхеньку адчыняюцца дзверы. Уваходзіць дырэктар. Ён здзіўлена пытае ў настаўніка:

— Вы яшчэ тут, Анатоль Пятровіч?

— Як бачыце, Мікалай Сямёнавіч.

— Урокі даўно скончаны. Хіба вы не чулі званка?

— Чулі. Толькі мы ніяк не можам скончыць свайго ўрока (Пальч.).

4. Цяпер у мяне з'явіўся прыемны клопат: я памагаў вярнуць жыццё будучым дрэўцам. Кожнай раніцы спяшаўся перш-наперш зірнуць, як маюцца мае выхаванцы, што сталася з імі за ноч (Пальч.).

7. Размяркуйце сказы на простыя і складаныя. Падкрэсліце іх прэдыкатыўную аснову (дзеянік і выказнік). У складаных сказах назавіце іх часткі.

У мутнаватай сіні чэрвеньскага неба, пакуль сонца асушвае раннія росы, жаўранкаў не відаць. Над палямі стаіць толькі песня. Адна адну перасцігаючы, адна адну стараючыся шчыра пераканаць у нечым вельмі важным і радасным, шматлікія песні зліваюцца ў песню. А жаўранкаў як быццам і няма.

Ды вось ён! Вось ён трапеча шурпатымі, шэрымі крыльцамі, нібы ледзь-ледзь патрапляючы трымацца ў наветры. І нарэшце не ўтрымаўся: нырнуў зверху ўніз, апаў у траву і рупліва пабег. Хоць навокал нікога, здаецца, няма —

трэба быць асцярожным. Бараной у густым і стрункім жытнім лесе жаўранак дабяжыць да свайго найраднейшага месца. Цяпер ён толькі шэрая птушка, недалёкі сваяк вераб'я. І ўсе думкі яго, і ўсе клопаты, і ўсё шчасце ў тым непрыкметным гняздзечку, дзе сядзіць яго шэрая бабка і бездапаможныя малышы.

Колькі жыцця пад вусатым калоссем! Ляжаеш наўпоперак мяжы, залезеш з галавой у жыта, прыціхнеш — што ў тым лесе ці ў маміных казках ...

(Я. Брыль)

ДВУХСАСТАЎНЫ СКАЗ. ДЗЕЙНІК І ВЫКАЗНІК

Пры вивучэнні галоўных членаў сказа неабходна звярнуць увагу на разнастайнасць спосабаў іх выражэння, на тыпы выказніка, на розныя віды звязкі, асаблівасці дапасавання выказніка да дзейніка.

Прэдыкатыўную аснову простага двухсастаўнага сказа, як вядома, утварае дзейнік і выказнік, аднасастаўнага — галоўны член аднасастаўнага сказа (дзейнік або выказнік). Дзейнік і выказнік у беларускай мове маюць розныя спосабы выражэння, асабліва гэта датычыцца выказніка. Традыцыйна адрозніваюць тры тыпы выказнікаў: *простыя* (іменныя і дзеяслоўныя), *састаўныя* (іменныя і дзеяслоўныя) і *складаныя*. Вось прыклады іх ужывання: *Віцебшчына, Віцебшчына, ты пяшчотная і дужая, як бацька Мінай, як Вера Харужая* (Агн.). *Народ — пясняр, народ — паэт* (Панч.) — простыя іменныя. *На вугле дзвюх тоўстых сцен заснаваліся буслы* (Пальч.). *Ужо грэцкім арэхам **выспеў** жоўты верасень на зямлі* (М.К.) — простыя дзеяслоўныя. *Размова хлопцаў паступова **станавілася цяплейшай і лагяднейшай*** (Хадк.). *Пасля дажджу лес **зробіўся панурым, непрытульным*** (Лыньк.) — састаўныя іменныя. *У ботах кірзавых ногі **не маглі адпачыць, франтавыя дарогі, колькі вас, — не злічыць*** (Бр.). *Начны зімовы холад **начынаў прабіраць** дзеда Талаша* (К-с) — састаўныя дзеяслоўныя. *Ах, як цягнуўся ён, гэты дзень, нібыта той, апошні ў Касаве, і як **прыемна было дачакацца** змяркання* (Б.). *Прайшло ўжо шмат часу, і Мікола **вымушаны быў пакінуць** месца сустрэчы* (М.Ч.) — складаныя.

Пры вызначэнні тыпу выказніка часта дапускаюцца памылкі, калі ў састаў яго ўваходзяць звязкі. Студэнты памылкова называюць выказнікам адну звязку, забываючыся на тое, што амаль усе словы ў функцыі звязкі ў пэўнай ступені трацяць сваё лексічнае значэнне і таму адрозніваюцца ад аманімічных дзеясловаў.

Па сваім значэнні дзеясловы-звязкі дзеляцца на тры тыпы: абстрактная, або незнамянальная, звязка *быць*, якая поўнасьцю страчвае сваё лексічнае значэнне і ў састаўным іменным выказніку выконвае толькі граматычную функцыю. Яна выразна адрозніваецца ад аманімічнага дзеяслова. Параўн.: *Я буду на працы* (буду — знамянальны дзеяслоў са значэннем "прысутнічаць, знаходзіцца") і *Я буду настаўніцай* (буду — звязка); паўабстрактныя, або паўзнамянальныя, звязкі *стаць, становіцца, здавацца, называцца, рабіцца, лічыцца, з'яўляцца* і інш. Яны ў

значнай ступені трацяць сваё лексічнае значэнне і таму таксама адрозніваюцца ад аманімічных дзеясловаў. Параўн.: *Усё гэта мне толькі здавалася і Песня здавалася знаёмай. Хлопчык стаў адной нагой на прыступку і Хлопчык стаў выдатнікам.* У састаўным іменным выказніку паўабстрактныя звязкі выкарыстоўваюцца і як граматычны сродак, і як лексічны; знамянальныя звязкі, у ролі якіх ужываюцца дзеясловы руху і стану: *хадзіць, ісці, бегчы, стаяць, ляжаць, сядзець, нарадзіцца, жыць.* Выступаючы ў функцыі звязак, гэтыя дзеясловы не трацяць, а толькі ў нейкай ступені аслабляюць лексічнае значэнне. Параўн.: *Ён хадзіў на полі і Ён хадзіў задаволены.* Граматычная функцыя звязак заключаецца ў тым, што яны служаць для сінтаксічнай сувязі выказальнага слова з дзейнікам (дапасаванне ў родзе, ліку або асобе), а таксама з'яўляюцца сродкам выражэння прэдыкатыўнасці сказа.

Іншы раз просты дзеяслоўны выказнік, выражаны складанай формай дзеяслова будучага часу, памылкова вызначаецца як састаўны дзеяслоўны выказнік. Дзеяслоў *буду* ў спалучэнні з інфінітывам — гэта аналітычная форма аднаго слова, а не састаўныя элементы выказніка: *Будзем падмуркі і цэглу мы класці, каб на зямлі людзі зведалі шчасце* (Бр.). *Раскутая песня не будзе больш плакаць* (М.Т.).

Памылкі могуць з'яўляцца і пры вызначэнні выказніка, які звязваецца з дзейнікам словамі *нібы, быццам, як, што* і інш. *Вавёрка нібы старалася спадабацца мне, трымалася велічна, грацыёзна* (Мяж.). *Круча з кустамі і маладым сасняком на схіле была быццам падфарбавана лёгкімі мазкамі мастака* (Хадк.). Слова *нібы, быццам, безумоўна, надаюць адценне параўнання, аднак члены сказа, што звязваюцца імі, нельга адносіць да параўнальных зваротаў, паколькі яны (гэтыя члены) абазначаюць дзеянне, стан, прымету прадмета, названага дзейнікам. Параўн., напрыклад, у сказах: Я ішла — плыла, як лодка. І ён вясёлы быў, як бог* (Ю.С.), дзе ёсць выказнікі *ішла, плыла; быў вясёлы*, а выразы *як лодка, як бог* пры іх з'яўляюцца параўнальнымі зваротамі і сваёй функцыяй набліжаюцца да акалічнасцей спосабу дзеяння.

Вызначаючы тып выказніка, трэба памятаць, што інфінітыў у сказе можа выконваць розныя сінтаксічныя функцыі. У спалучэнні са спрагальным дзеясловам ён можа быць часткай выказніка (суб'ектны інфінітыў): *Толькі наплакаўшыся, наглытаўшыся едкага дыму кастроў, на якіх згараюць самыя светлыя надзеі, чалавек можа ацаніць, можа зразумець, што такое шчасце* (Дайн.). *Нас жыццё выпроствала і гнула, ды зламаць і знішчыць не змагло* (Бур.) і даданым членам сказа — дапаўненнем (аб'ектны інфінітыў): *Пачатковая школа ў першую чаргу павінна навучыць вучыцца* (Віт.). *Васілёвы паходы ў лес дапамагаюць сям'і жыць* (І.Н)

Для размежавання суб'ектнага і аб'ектнага інфінітываў неабходна кіравацца наступным: суб'ектны інфінітыў абазначае дзеянне суб'екта-дзейніка, да якога адносіцца і дзеянне спрагальнага (асноўнага) дзеяслова; аб'ектны інфінітыў абазначае дзеянне не суб'екта-дзейніка, а асобы, якая павінна стаць выканаўцам гэтага дзеяння. Разгледзім некалькі прыкладаў:

Яраш скончыў распытваць пра здароўе і змоўк (Шам.). Роднай сястры, пакідаючы Полацк, Ефрасіння даручыла ўладарыць і кіраваць абодвума манастырамі (У.А.). У першым сказе інфінітыў распытваць суб'ектны, ён з'яўляецца часткай састаўнога дзеяслоўнага выказніка. Дзеянне, выражанае суб'ектным інфінітывам распытваць і дзеясловам-выказінкам скончыў, выконваецца адным і тым жа суб'ектам — Ярашам. У другім прыкладзе інфінітывы ўладарыць і кіраваць з'яўляюцца аб'ектнымі, паколькі выражаюць дзеянне не суб'екта-дзейніка, а аб'екта, асобы, якая ў сказе выконвае функцыю дапаўнення, — сястры. Суб'ектам жа дзеяння дзеяслова-выказіка даручыла з'яўляецца іншая асоба — Ефрасіння.

У рэдкіх выпадках функцыю ўскоснага дапаўнення можа выконваць і суб'ектны інфінітыў, які абазначае дзеянне той асобы, да якой адносіцца дзеянне асноўнага дзеяслова: *Яшчэ з дзяцінства Міхал прывык працаваць на зямлі (К.Ч.). У такім выпадку дапаўненне, выражанае інфінітывам, можна замяніць назоўнікам: прывык працаваць — прывык да працы.*

Суб'ектны інфінітыў не можа выконваць функцыю ўскоснага дапаўнення ў двух выпадках:

а) калі ён уваходзіць у склад састаўнога дзеяслоўнага выказніка, дзе дапаможны дзеяслоў абазначае пачатак, працяг ці канец дзеяння, а таксама выражае мадальна-валявыя адценні: *Хлапчукі кінуліся бегчы да залітай сонцам плошчы (Хомч.). Нас могуць біць — аж да крываваых слёз, каб лёкаяў зрабіць з ахвяраў здэку, але мы мусім адстаяць свой лёс, каб ён для нас шчаслівы быў давеку (Гіл.).*

б) калі з'яўляецца акалічнасцю мэты: *Маці, узяўшы капаніцу, пайшла на гарод акапваць бульбу (Сач.). Мы перасеклі возера і спыніліся начаваць у лесе (Шам.).*

Цяжкасці могуць узнікнуць таксама і пры размежаванні дзейніка і выказніка, калі яны выражаюцца не тыповымі для іх спосабамі. У такіх выпадках трэба ўлічваць:

а) парадак слоў: дзейнік, як правіла, стаіць на першым месцы, а выказнік — на другім: *Творчасць — найбагацейшая крыніца радасці (Карп.) і Найбагацейшая крыніца радасці — творчасць.*

б) лексічнае значэнне слоў галоўных членаў сказа. Слова з ацэнным значэннем амаль заўсёды выконвае функцыю выказніка: *Незразумелая, складаная, сунярэчлівая істота — чалавек (В.Б.). Чамусьці ў адносінах між мужчынамі так прынята. Нібы выказваць свае пачуцці — слабасць (В.Б.).* Функцыя выказніка ўзмацняецца і словамі які, гэты, што ўваходзяць у яго састаў: *Якая гэта прыгажосць — маладосць! (Каратк.).* Слова *гэта, вось, значыць, гэта значыць*, якія стаяць перад назоўнікамі ці іншымі часцінамі мовы, з'яўляюцца бясспрэчным паказчыкам таго, што дадзеныя часціны мовы выконваюць функцыю выказніка: *Жыццё — гэта мільёны сітуацый, мільёны характараў. І мільёны лёсаў (В.Б.). Фальклор — вось тая невычэрпная крыніца, якая жывіла сатыру Крапівы (Іваш.). Раўнне — значыць любіць (І.М.).*

в) актуальнае члянэнне сказа, г. зн. падзел сказа на тэму (вядомае) і рэму (новае). Пры супадзенні актуальнага і граматычнага члянэння (калі дзейнік ці яго састаў супадае з тэмай, а выказнік ці яго састаў — з рэмай) функцыю

тэмы звычайна выконвае дзейнік, а функцыю рэмы — выказнік: *Народ* — *пясняр*, *народ* — *паэт* (Панч.). *Працаваць* — *краіну мацаваць* (Прык.).

Пытанні для самаправеркі

1. Што такое дзейнік?
2. Якія бываюць дзейнікі паводле структуры?
3. Назавіце, чым выражаюцца простыя дзейнікі.
4. Якія нязменныя словы і формы і пры якіх умовах могуць ужывацца ў ролі дзейніка?
5. Чым выражаецца прасты ўскладнены дзейнік?
6. Назавіце спалучэнні слоў, якія выступаюць у ролі складаных дзейнікаў.
7. Што такое выказнік?
8. Назавіце тыпы выказнікаў.
9. Чым выражаецца прасты дзеяслоўны выказнік?
10. Назавіце, чым выражаецца прасты ўскладнены дзеяслоўны выказнік.
11. Якімі часцінамі мовы выражаецца прасты іменны выказнік?
12. Як утвараецца састаўны дзеяслоўны выказнік? Якая роля дапаможнага дзеяслова і інфінітыва? Дзеясловы якіх лексіка-семантычных груп выступаюць у ролі дапаможнага дзеяслова?
13. Як утвараецца састаўны іменны выказнік? Якія тыпы звязак ужываюцца ў ім?
14. Якімі часцінамі мовы выражаецца выказальнае слова ў састаўным іменным выказніку?
15. Які выказнік называецца складаным?
16. Што такое суб'ектны і аб'ектны інфінітыў? Чым трэба кіравацца пры іх размежаванні? Якая роля суб'ектнага і аб'ектнага інфінітываў у сказе?
17. Як адрозніць дзейнік ад выказніка пры нетыповых спосабах іх выражэння?
18. Калі ставіцца працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам?
19. Якія асаблівасці дапасавання выказніка да дзейніка?

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1986. — С. 121-131.
2. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя // Пад рэд. Я.М. Адамовіча. — Мн., 1989. — С. 39-60.
3. Беларуская мова: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс / Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. 3-е выд. — Мн., 2001. — С. 30-48.
4. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. 3-е выд. — Мн., 1987. — С. 35-57.

Дадатковая

1. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. — Мн., 1987. — С. 234-244.
2. Данільчык З. Сінтаксічная роля інфінітыва // Роднае слова, 1995. — № 7.
3. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. — Мн., 1996. — С. 496-511.
4. Шумская І.А. Інфінітыў у ролі простага выказніка // Нар. асвета, 1973. — № 2.
5. Шумская І.А. Канструкцыі з інфінітывам — дзейнікам у беларускай мове // Беларуская лінгвістыка, 1977б. — Вып. 11.

Практычныя заданні

1. Знайдзіце дзейнікі, вызначце іх структурныя тыпы і сродкі граматычнага выражэння.

1. Першыя ўражанні крыўды ўчэпіста і доўга трымаюцца ў чалавечых пачуццях (В.Б.). 2. Другі жупан не варты світкі (Прык.). 3. Мы штодня хадзілі кіламетры за тры да веснавой Свіслачы (Грах.). 4. Рантам жыва і сцішнавата ўявілася леташняе (Б.). 5. Сямёра аднаго не чакаюць (Прык.), 6. Сцежкі-дарожкі нашы сышліся, жыць неразлучна мы пакляліся (Ал.). 7. "Калі ласка!" — нашай мовы шчырыя і ветлівыя словы (Бр.). 8. Уладзіслаў Сыракомля стаяў у самым цэнтры антыпрыгонніцкага руху свайго часу (К.Ц.). 9. "З абрэза ці з вінтоўкі пекануць?" — прайшло ў свядомасці (І.М.). 10. Не прайшло і гадзіны, як семдзесят дрэў (адзнака тых сямідзесяці гадоў, што мінулі з часу прыезду сюды паэта) былі пасаджаны і паліты вадой (Бач.). 11. Летась у восеньскую пару Кастусь з бацькам заначавалі ў Гаўронавым гаі (Кап.). 12. Рыгор Раманавіч Шырма належаў да тых людзей, сышоўшыся з якімі нельга ўжо ніколі расстацца (Бач.). 13. Брахаць — не цэпам махаць (Прык.). 14. Кожны з нас прыпасе Радзімы куток, каб да старасці чэрпаць адтуль успаміны... (Панч.). 15. Цэлая калона машын прайшла праз скрыжаванне дарог з захаду на ўсход (К.Ч.). 16. Кожны з гэтых дубоў меў не адну сотню гадоў (К.Ч.). 17. Міхал з Антосем, як старыя, займалі месцы канцавыя (К-с). 18. Усё жывое прасіла дажджу (Я.С.). 19. Ніхто з дамашніх не згадае, чым рэчка Костуся займае (К-с).

2. Устаноўце разнавіднасці простага выказніка. Вызначце сродкі яго граматычнага выражэння.

1. У сонцы млеюць над верасамі духмяныя сосны (Б.). 2. Лілася, лілася песня, і гэта было падобна на дзіва (Каратк.). 3. Доўгі-доўгі час у вачах Андрэя стаяла гаротная постаць маці (К-с). 4. Белыя кветкі памяці кожным пялёсткам крычалі-дрыжалі пад ветрам (Хат.). 5. З гуменца бацька ішоў у хату (К-с). 6. Будзе край любавання залатым ураджаем (Кір.). 7. З роднага боку і варона

мілая (Прык.). 8. Лепшыя работнікі нашых следчых органаў ламалі галовы над усёй гэтай справай і не маглі знайсці канцоў і пачаткаў (К.Ч.). 9. Любая літаратура можа сказаць, што яна багатая і развітая, калі мае свайго Караткевіча (Вас.). 10. Злосць не камень (Лыньк.). 11. Праўда даражэй за грошы (Прык.). 12. Жыць — Радзіме служыць (Прык.). 13. А дуб жыве сабе ды жыве, згубіўшы лік часу і гадам (Пальч.). 14. Давайце ўспомнім дні дзіцячых прыгод, і казак, і надзей (Кір.). 15. Няхай родным словам загорыць наш народ (К-с). 16. А я лягу-прылягу край гасцінца старога на духмяным пракосе недаспелай травы (Гіл.).

3. Вызначце тыпы састаўнога выказніка. Прааналізуйце спосабы яго граматычнага выражэння. У састаўным іменным выказніку вызначце разнавіднасці звязкі (абстрактная, паўабстрактная, знамянальная).

Снег на дарозе быў вільготны і глыбокі. Конь пачынаў накульгваць, спатыкацца, і Марату даводзілася спыняць свайго вернага Орліка і выбіваць з-пад капыта камяк заледзянелага снегу.

А пасля Орлік нібы зразумеў, што трэба шпарчэй перабіраць нагамі, мацней біць падковамі, і тады ледзяныя камякі разлятаюцца густымі пырскамі. І каню і конніку стала весялей і лягчэй.

Ехаў Марат полем і пералескамі, а неўзабаве з абодвух бакоў насунуўся густы бор. Стройныя сосны стаялі як акамянелыя. Раптам данёсся гул правадоў. Ён здаваўся аднастайным і цягучым. Ад гэтага гулу Марату зрабілася вусцішна, і нават Орлік бег насцярожаным. Марат мацней сціснуў павады, нукнуў свайго хутканогага і памчаў беласнежнай дарожкаю.

(С. Шушкевіч)

4. Знайдзіце састаўныя дзеяслоўныя выказнікі. Выпішыце іх, згрупаваўшы ў залежнасці ад значэння дапаможнага дзеяслова: а) выказнікі, у састаў якіх уваходзяць дапаможныя дзеясловы са значэннем пачатку, працягу і канца дзеяння; б) выказнікі з дзеясловамі, якія выражаюць мадальна-валявыя адценні.

1. Калі мы хочам, каб наша гісторыя не сканчалася разам з намі, не пайшла ў зямлю з нашай смерцю, мы павінны штодзённа, не шкадуючы сіл, напаўняць мудрасцю кніжнай дзіцячых галовы, як амфары зернем і віном напаўняюць (Дайн.). 2. Неба на ўсходзе пачало святлець (Лыньк.). 3. Настаўніку хацелася разгаварыцца са сваім фурманам (К-с). 4. Поўны мясячык раз у чатыры квадры ўсплываў на сярэдзіну неба і адтуль рыхтаваўся пацікаваць, што дзеецца пад наветкаю густога лісця (К-с). 5. Нашы дзяды і бабулі ўмелі шанаваць хлеб (Ч.). 6. Калі цёмная пляма трохі наблізілася і стала няпэўна акрэслівацца, Башлыкоў раптам заўважыў дзіўныя постаці (І.М.). 7. Маці перастала хвалявацца, бо сумненні раптоўна зніклі (Дайн.). 8. Спачатку хлопец паспрабаваў маўчаць, але ў яго гэта не атрымалася (К.Ч.). 9. Лабановіч мусіў прызнацца, што такіх смачных

грыбоў ён не ёў ніколі (К-с). 10. Ціхан Заруба ўзяўся праводзіць і ехаў разам з Васілём Іванавічам (Лыньк.). 11. Аркестр перастаў іграць, і пары пачалі выходзіць у парк (Скрып.). 12. Перакацілася цераз цёмны пасак лесу і пачало неяк спацішка чырванець жоўценькае сонца (Ад.). 13. Увесь час налятаў вецер, сыпаў снегам у твар, усё намагаўся насыпаць за каўнер (І.М.).

5. Запішыце састаўныя іменныя выказнікі. Раствлумачце, чым выражаны іх іменныя часткі. Вызначце тып звязкі.

1. Кругом зрабілася сцішана і жаўтавата, як на шараі гадзіне, і стаяла духата (Ад.). 2. Дні стаялі светлыя, ясныя, бы крышталь (Сач.). 3. Нерухома стаяў густы амярцвелы лес (К-с). 4. Пачатак тае восені на поўдні Палесся выдаўся пагодлівы, надзіва сухі і цёплы (Сач.). 5. Адсюль, з вышыні, Дняпро быў падобны на цёмна-блакітную істужку на зялёнай коўдры палеткаў і лугоў (Краўч.). 6. Вясна была ў разгары (Пальч.). 7. Дрэвы стаяць маўклівыя, сонныя, з іх не-не ды і зятаюць пажоўклыя лісты (Дзел.). 8. Дзіцячае свята было святам для ўсіх (Шах.). 9. Жнівень браўся на дужасць, адолеўшы сорам невялічкай, пустой чалавецкай маны (Луж.). 10. Дзеці хадзілі ўзрадаваныя і шчаслівыя (Віт.). 11. Дзень прыйшоў ціхі і светлы (К.Ч.). 12. Без буслоў бяздоннае сіняе неба становіцца пустое і нецікавае, у ім няма на чым заціпацца позірку (В.Б.). 13. Імя Тамаша Зана стала шырока вядома пасля гучнага працэсу над філаматамі і філарэтамі ў 1823—1824 гадах у Вільні (К.Ц.). 14. Некалькі маленькіх кніжак, купленых у мястэчку, доўга былі самым дарагім скарбам (І.М.).

6. Вызначце сінтаксічную ролю інфінітыва.

1. Лабановіч звярнуў з дарогі і пайшоў аглядаць лес (К-с). 2. І хоць кветкі званочкаў і фіялак былі не такія яркія і буйныя, як увесну, усё роўна яны змушалі зірнуць на сябе (Я.С.). 3. "Слухаем вашу каманду!" — весела грывнулі партызаны і пачалі дапамагаць прыехаўшым збіраць іх невялікія манаткі (Лыньк.). 4. Маладая ігумення папрасіла бацьку прыслаць да яе малодшую сястру ў навучанне грамаце, а потым таемна пастрыгла здольную вучаніцу ў манаіхі (У.А.). 5. Мара пра ўласны кавалак зямлі стала сэнсам жыцця Міхала, давала яму сілы пераносіць усе нягоды і цяжкасці (І.М.). 6. Дзед Аніс вучыў нас плясці кошыкі, капаць зямлянкі, ставіць буданы, а на дубах — вартавыя будкі. Вучыў ён нас і разгадваць таямніцы лесу, слухаць і разумець кожны гук у ім, умець бачыць тое, міма чаго звычайна абыякава праходзяць людзі (Хомч.). 7. Сотнікаў адчуваў сябе вельмі кепска: пачынала кружыцца галава, часам нават штосьці правальвалася, знікала ў памяці (В.Б.). 8. Стары Вежа прытрымліваўся старых звычаяў і загадаў аддаць Алеся на дзядзькаванне да Кагуты (Каратк.). 9. Цеплыня не хацела яшчэ здавацца, але і холад з кожным днём мацнеў (Я.С.). 10. Што прымусіла буслоў рабіць на руінах сваё гняздо, цяжка сказаць (Пальч.). 11. Башлыкоў павярнуўся назад крыкнуў Анейку, папярэдзіць, але вазок, нібы знарок, плёўся далёка (І.М.).

7. Знайдзіце галоўныя члены двухсастаўных сказаў, падкрэсліце дзейнік адной рыскай, выказнік — дзвюма. Раствлумачце, чым яны выражаны. Вызначце тып выказнікаў.

1. Чалавек заўжды мае патрэбу ў суцязэнні (В.Б.). 2. Старшыня сельсавета быў свой (Бяд.). 3. Самае цяжкае было пераадолець лагчыну (В.Б.). 4. Размову вялі пераважна падлоўчы з настаўнікам, а ўсе іншыя слухалі і толькі зрэдку ўстаўлялі слова (К-с). 5. Старэйшы, Валодзя, быў хлопец рослы, але ціхі, па-даросламу наважлівы і па-даросламу разумна асцярожны, хоць і смелы (Шам.). 6. Маленства — самы адказны момант жыцця, стартавая пляцоўка чалавека (Віт.). 7. Аляксандра Сцяпанавіча старалася ўзяць сябе ў рукі (Вас.). 8. Шчасце — нідзе не спыняцца ў дарозе (Грах.). 9. Мір — гэта і праца, і шчасце, і радасць (М.Г.). 10. Саш як бы знарок стараўся прыцягнуць да сябе ўвагу — і сваім вышмаргаваным на лакцях фракам з чорнымі атласнымі бортамі, і пікейнай манішкаю з пярэстым банцікам пад барадою (Віт.). 11. Звычайна пад раніцу завая быццам улягалася, слабела (Сач.). 12. Ужо некалькі тыдняў прайшло з часу вызвалення горада (Пальч.). 13. Пакуты робяць чалавека чалавекам. Чалавек без пакут — трава (В.Б.). 14. Жывая, непасрэдная сувязь з дзецьмі — вось крыніца роздуму, назіранняў, пошукаў, радасцяў і засмучэнняў, без якіх немагчыма творчая педагогіка (Віт.). 15. Калі дзіця плача, убачыўшы забітую птушку, зламаную галінку, бацькі могуць быць упэўненыя, што ў душы іх сына ці дачушкі прараслі зярняткі добра, спачування, спагады чужою болю, бядзе, няшчасцю (Віт.).

ДАДАНЫЯ ЧЛЕНЫ СКАЗА

У гэтай тэме, акрамя высвятлення сутнасці кожнага з даданых членаў сказа і спосабаў іх выражэння, неабходна звярнуць увагу на магчымасць сумяшчэння ў адным і тым жа даданым члене розных значэнняў (азначэння і дапаўнення, дапаўнення і акалічнасці, азначэння і акалічнасці).

Вызначыць сінтаксічную функцыю слова ў сказе дапамагаюць некаторыя практычныя прыёмы. Найбольш распаўсюджаным з іх з'яўляецца паставіць пытанне. Аднак да некаторых назоўнікаў ускоснага склону ў сказе можна паставіць два пытанні: адно марфалагічнае (пытанне ўскоснага склону) і другое сінтаксічнае (пытанне члена сказа): *застаўся (на чым? і дзе?) на полі, прыйшоў да сябра (на што? і з якой мэтай?) на кнігу, спачуваў (каму?) хвораму, спадзяваўся (на што?) на дапамогу*. Як відаць з прыкладаў, сінтаксічныя пытанні могуць не супадаць з марфалагічнымі, а могуць і супадаць. Пры супадзенні сінтаксічных пытанняў з марфалагічнымі (*спачуваў (каму?) хвораму, спадзяваўся (на што?) на дапамогу*) словы *хвораму* і *на дапамогу* будуць выконваць ролю дапаўнення. Пры несупадзенні сінтаксічных пытанняў з марфалагічнымі (*застаўся (дзе? на чым?) на полі і прыйшоў да сябра (з якой мэтай? на што?) на кнігу*)

перавагу аддаём сінтаксічным пытанням. Таму словы *на полі, на кнігу* будуць выконваць ролю акалічнасцей.

Цяжкасці ў размежаванні могуць выклікаць немарфалагізаваныя даданыя члены сказа — члены сказа, выражаныя тымі часцінамі мовы, для якіх пэўная сінтаксічная роля ў сказе з'яўляецца нетыповай. Напрыклад, дапаўненні, выражаныя ўскоснымі формамі назоўнікаў, з'яўляюцца марфалагізаванымі даданымі членамі сказа. А акалічнасці і азначэнні, выражаныя ўскоснымі формамі назоўнікаў, — немарфалагізаванымі даданымі членамі сказа. У такіх выпадках варта карыстацца заменай немарфалагізаванага члена сказа марфалагізаваным: "*А мне, думаеш ..., не шкада?*" — *насілу выгаварыў Якуб праз плач* (Кр.). Немарфалагізаваны член сказа *праз плач* замяняем марфалагізаваным прыслоўем *плачучы*. Гэта акалічнасць спосабу дзеяння. Такім чынам, спалучэнне *праз плач* таксама выконвае ролю акалічнасці спосабу дзеяння.

Такім прыёмам можна карыстацца пры размежаванні недапасаваных азначэнняў і дапаўненняў да назоўнікаў. Назоўнік у форме ўскоснага склону, які ўваходзіць у словазлучэнне з атрыбутыўным значэннем, лічыцца азначэннем: *бераг ракі — рачны бераг, стол з дрэва — драўляны стол, сок з какосу — какосавы сок, чалавек з вёскі — вясковы чалавек*. Аднак трэба памятаць, што прымяніць прыём замены залежнага назоўніка прыметнікам не заўсёды магчыма. Гэта залежыць ад лексіка-граматычных асаблівасцей слова, ад магчымасці ўтварэння прыметніка ад таго ці іншага слова. Так, напрыклад, нельга падабраць сінанімічную замену да словазлучэнняў тыпу *песня без слоў, твар без грыву, чалавек за рулём, кніга пра паўстанне, прыезд да бацькоў*. У такім выпадку варта ўлічваць: 1) лексічнае значэнне паяснёнага слова. Калі ўскосныя формы назоўнікаў адносяцца да назоўнікаў з канкрэтным значэннем, то яны звычайна выконваюць функцыю недапасаванага азначэння: *песня (якая?) без слоў, твар (які?) без грыву* (такія недапасаваныя азначэнні можна перабудаваць у выказнікі: *Песня была без слоў*); 2) словаўтваральныя сувязі паяснёнага слова. Калі ўскосныя формы назоўнікаў адносяцца да аддзеяслоўных ці адпрыметнікавых назоўнікаў і абазначаюць аб'ект дзеяння, то яны звычайна выконваюць функцыю дапаўнення: *прыезд да бацькоў, марнаванне часу, актыўнасць у вучобе, заўзятасць да працы*. Калі ж ускосныя формы назоўнікаў адносяцца да аддзеяслоўных назоўнікаў і абазначаюць месца, накірунак гэтага дзеяння, то яны будуць выконваць ролю акалічнасцей: *пераезд на новую кватэру, выезд у лес*.

Там, дзе немагчыма замяніць залежны назоўнік прыметнікам у словазлучэнні, іншы раз можна выкарыстаць прыём супастаўлення словазлучэнняў са словазлучэннямі, у якіх выражаецца аднолькавы тып сінтаксічных адносін і залежны кампанент якіх дапускае замену яго дапасаваным азначэннем.

Так, словазлучэнне *работнік электрастанцыі* супаставім з аднатыпным па сінтаксічных адносінах словазлучэннем *работнік інстытута* (адносіны асобы да арганізацыі, прадпрыемства), дзе магчыма

замена недапасаванага азначэння (*інстытута*) дапасаваным: *інстытуцкі работнік*, што пацвярджае наяўнасць атрыбутыўных адносін. Такім чынам, у словазлучэнні *работнік электрастанцыі* назоўнік *электрастанцыі* таксама будзе выконваць ролю недапасаванага азначэння ў сказе. Ці, напрыклад, у словазлучэннях тыпу *звон касы*, *шорханне гэбля*, *шыпенне пілы* залежныя словы абазначаюць утваральніка дзеяння, а галоўныя — само дзеянне. Па сваіх сінтаксічных адносінах яны сінанімічныя словазлучэнням *спеў жаўранка*, *брэх сабакі*, у якіх выражаюцца атрыбутыўныя адносіны, паколькі залежныя кампаненты без цяжкасцей замяняюцца дапасаванымі азначэннямі: *жаўранкавы спеў*, *сабачы брэх*. Таму і ў словазлучэннях *звон касы*, *шорханне гэбля*, *шыпенне пілы* будуць выражацца таксама атрыбутыўныя адносіны і залежныя словы (*касы*, *гэбля*, *пілы*) будуць выконваць функцыю недапасаваных азначэнняў.

Функцыю дапаўнення залежнае слова будзе выконваць тады, калі адзін назоўнік адносіцца да другога толькі як аб'ект да дзеяння: *здзяйсненне мар* (*здзейсніць мары*), *вырашэнне лёсу* (*вырашыць лёс*), *вера ў справядлівасць* (*верыць у справядлівасць*), *нянавісць да ворага* (*ненавідзець ворага*), *любоў да бліжняга* (*любіць бліжняга*).

Разбор па членах сказа праводзіцца ў наступным парадку:

I. Граматычная аснова сказа.

II. Дзейнік, тып па структуры (просты, ускладнены, складаны), форма яго выражэння (залежнасць і спосаб сувязі; пытанне да дзейніка; значэнне дзейніка).

III. Выказнік, яго тып (просты дзеяслоўны ці просты іменны, ускладнены, састаўны дзеяслоўны ці састаўны іменны, складаны), форма выражэння (залежнасць і спосаб сувязі; пытанне да выказніка; значэнне выказніка).

IV. Дапаўненне (прамае ці ўскоснае), прыдзеяслоўнае, прысубстантыўнае, прыад'ектыўнае, прыадвербіяльнае; форма яго выражэння (залежнасць і спосаб сувязі; пытанне да дапаўнення; значэнне дапаўнення).

V. Азначэнне (дапасаванае ці недапасаванае, прыдатак — просты ці складаны), форма яго выражэння (залежнасць і спосаб сувязі; пытанне да азначэння; значэнне азначэння).

VI. Акалічнасць (часу, месца, прычыны, мэты, умовы, спосабу дзеяння, уступкі, меры і ступені), форма яе выражэння (залежнасць і спосаб сувязі; пытанне да акалічнасці; значэнне акалічнасці).

Аналізу членаў сказа павінен папярэднічаць графічны разбор па членах сказа. Пры характарыстыцы членаў сказа спачатку разглядаецца дзейнік, затым выказнік, потым састаў дзейніка, а пасля — састаў выказніка.

У з о р . *І шукаюць адпаведны лес мудрыя асілкі з Белавежы* (Панч.).

I. Граматычная аснова — *асілкі шукаюць*.

II. *Асілкі (шукаюць)* — просты дзейнік, выражаны назоўнікам у назоўным склоне; незалежны член сказа; адказвае на пытанне *хто?*, абазначае ўтваральніка дзеяння.

III. (*Асілкі*) *шукаюць* — просты дзеяслоўны выказнік, паколькі сінтаксічнае і лексічнае значэнне выражана адной словаформай — пераходным дзеясловам незакончанага трывання, абвеснага ладу, цяперашняга часу; залежыць ад дзейніка, дапасуецца да яго ў 3-й асобе, множным ліку; спосаб сувязі — дапасаванне; адказвае на пытанне *што робяць?* *асілкі*, абазначае дзеянне.

IV. (*Асілкі*) *мудрыя* — дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам; залежыць ад назоўніка *асілкі*, дапасуецца да яго ў множным ліку, назоўным склоне; спосаб сувязі — дапасаванне; адказвае на пытанне *якія?* *асілкі*, абазначае прымету прадмета (разумовыя якасці).

V. (*Асілкі*) з *Белавежы* — недапасаванае азначэнне, выражанае ўласным назоўнікам у родным склоне з прыназоўнікам; залежыць ад назоўніка *асілкі*; спосаб сувязі — прыназоўнікавае моцнае кіраванне; адказвае на пытанне *якія?* *асілкі*, абазначае прымету прадмета (праз адносіны да месца).

VI. (*Шукаюць*) *лес* — прыдзеяслоўнае прамое дапаўненне, паколькі выражана назоўнікам у вінавальным склоне; залежыць ад дзеяслова-выказіка; спосаб сувязі — беспрыназоўнікавае моцнае кіраванне; адказвае на пытанне *шукаюць што?* *лес*, абазначае аб'ект дзеяння.

VII. (*Лес*) *адпаведны* — дапасаванае азначэнне, выражанае прыметнікам; залежыць ад назоўніка *лес*, дапасуецца да яго ў адзіночным ліку, вінавальным склоне, мужчынскім родзе; спосаб сувязі — дапасаванне; адказвае на пытанне *які?* *лес*, абазначае прымету прадмета (праз адносіны да дзеяння).

Пытанні для самаправеркі

1. Якую ролю ў сказе выконваюць даданыя члены сказа?
2. Што называецца дапаўненнем? Якімі часцінамі мовы выражаецца дапаўненне?
3. Да чаго адносяцца ў сказе дапаўненні? Назавіце віды прыдзеяслоўных дапаўненняў.
4. Чым выражаецца прамое дапаўненне?
5. Чым выражаецца ўскоснае прыдзеяслоўнае дапаўненне? У якіх выпадках інфінітыў (аб'ектны і суб'ектны) можа выступаць у функцыі дапаўнення?
6. Што такое азначэнне? Назавіце разнавіднасці азначэнняў.
7. Якімі часцінамі мовы выражаюцца недапасаваныя азначэнні? Як адрозніць недапасаванае азначэнне ад ускосных дапаўненняў?

8. Назавіце асаблівасці сінтаксічнай сувязі дапасаваных азначэнняў з колькасна-іменнымі словазлучэннямі.
9. Якімі часцінамі мовы выражаюцца недапасаваныя азначэнні?
10. Што такое прыдатак? Што можа абазначаць прыдатак?
11. Назавіце рысы падабенства і адрознення недапасаваных азначэнняў і прыдаткаў у характары сувязі з паяснёным словам, марфалагічным выражэнні і семантыцы.
12. Як адрозніць прыдатак ад паясняльнага слова?
13. Якія спалучэнні слоў неабходна адрозніваць ад прыдаткаў з паяснёным словам?
14. Што абазначаюць у сказе акалічнасці?
15. Што абазначаюць і чым выражаюцца акалічнасці кожнай групы па значэнні?
16. Як адрозніць ускоснае дапаўненне ад акалічнасці?
17. Якія прыёмы размежавання дадanych членаў сказа?

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1986. — С. 131-148.
2. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя // Пад рэд. Я.М. Адамовіча. — Мн., 1989. — С. 60-85.
3. Беларуская мова: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс / Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. 3-е выд. — Мн., 2001. — С. 48-67.
4. Граматыка беларускай мовы: У 2 т. Т. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1966. — С. 120-130.
5. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. 3-е выд. — Мн., 1987. — С. 57-87.

Дадатковая

1. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. — Мн., 1987. — С. 244-256.
2. Міхневіч А.Я. Аб некаторых сінтаксічных цяжкасцях беларускай мовы // Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаэпіі, граматыкі / Пад рэд. А.І. Падлужнага. — Мн., 1987.
3. Федоров А.К. Трудные вопросы синтаксиса. — Мн., 1972.
4. Шумская І.А. Інфінітыў у ролі азначэння // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. — 1973. — № 3.

Практычныя заданні

1. Спішыце тэкст, падкрэсліце дапаўненні. Ахарактарызуйце іх у такой паслядоўнасці: а) прыдзеяслоўныя, прыйменныя (прысубстантыўныя, прыад'ектыўныя) ці прыадвербіяльныя; б) прамыя ці ўскосныя; в) від сувязі. Вызначце, чым выражаны дапаўненні.

Буслы сёлета адразу варажылі на сухое лета: паскідалі з гнязда малых — аж двое. Іх прынесла з-пад сасны котка і паклала ля сенцаў на пясок пад дзверы.

Буслы ўгадваюць, што будзе сухое лета. Можна, па тым, што сухое лета чуюць і змеі, і жабы і спаўзаюць адусюль з лагоў немаведама куды ў балота, а буслам тады клопат? Буслы чуюць голад і скідаюць малых, бо як іх тады пракорміш ...

Буслы сёлета пакінулі сабу толькі аднаго малога. Малы скакаў з самай раницы на гнязде і махаў чорным крыллем. Пасля пачаў злітаюць з гнязда. Ногі ў бусла былі яшчэ цёмныя і цёмная дзюба. Ён хадзіў адзін па лагу і торкаў дзюбай у сухую траву. Вечарам яму было весялей: на гняздо варочаліся старыя буслы. Смела спускаліся ў гняздо, ціха клекаталі і браліся карміць маладога.

(Паводле І. Пташнікава)

2. Спішыце тэкст. Падкрэсліце дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, вызначце спосаб выражэння азначэнняў і від падпарадкавальнай сувязі іх з паяснёным словам.

Нарваўшы змену пагоды, сцішыў, улёгся вецер. З сівага, трохі жаўтлявага, нахмуранага неба дробна зацэрушыў снег. Зашоргаў на сухім, сатлелым каля плота лісці, жвіраватым пяском сек на платах і сценах будынкаў. Потым, пагусцеўшы, закурыў, як пытляванаю мукою, лёгкія ўчарсцвелья сцежкі, насеяўся ў грывы чырванатай травы, набяліў на старых, даўно не перакрываных стрэхах карычневы падсушаны мох, абвеяў з аднаго боку тоўстыя камлі дрэў, шэрыя з аблушчанаю карою жэрдкі ў плоце. Закручваючыся за вуглы будынкаў, на першай парошы дробным ланцужком лёг ціхі кашачы след. На круглых камянях, што ляжалі каля шчарбатых, падзёўбаных сякераю парогаў, ужо натапталіся крохкія камячкі снегу.

(В. Адамчык)

3. Выпішыце з тэксту недапасаваныя азначэнні з паяснёным словам. Чым кіраваліся пры іх вызначэнні? Замяніце, дзе магчыма, недапасаваныя азначэнні дапасаванымі.

На абагрэтай сонцам палянцы пах грыбніцы аслаб, затое ў нос шыбануў моцны водар сасны. На некаторых дрэвах рабілі падсечку, і там застыла белая нарасць смалы. У жоўта-зялёным сунічніку чырванелі пераспелыя ягады, салодкія, яны проста раставалі ў роце. Высока стаялі, цягнулі ўгару

свае галоўкі блакітныя званочки, ірджелі, быццам падсвечаныя знутры, крамяныя гарошыны касцяніцы, віселі ў паветры і ніяк не маглі апусціцца на зямлю ліловыя парасончыкі душанкі — усё красавалася, сакавіта расло, струменіла пахі, іх прыносілі слабыя плыні цёплага паветра.

У прагалах над вершалінамі соснаў віднеліся белыя воблакі. Глыбока сінела неба паміж імі, яны нерухома стаялі над лесам, гэтак жа нерухома застылі і цёмна-зялёныя шаты дрэў.

(Я. Радкевіч)

4. Спішыце сказы, падкрэсліце прыдаткі. Вызначце, што яны абазначаюць, і ў дужках пасля прыдаткаў укажыце, у якіх формах яны дапасуюцца да паяснёнага слова.

1. Паветра стала цёплым і лагодным, а над далечамі балот і палёў звісла сінеча-смуга — адзнака цяпла і адлігі (К-с). 2. Крывулькай-сцезкай у кустоўі салдат прайшоў уздоўж рэчкі, асцярожна выглянуў з-за куста на бераг (В.Б.). 3. Вераць свайму суседу-буслу, прыглядаюцца да яго жыцця, прадугадліва будуць сваё жыццё і палешукі (В.К.). 4. Беларускі рэвалюцыянер-дэмакрат, правадыр паўстання і публіцыст Кастусь Каліноўскі быў паплечнікам і другам выдатных польскіх рэвалюцыянераў Валерыя Урублеўскага і Зыгмунта Серакоўскага (Б.). 5. Сям-там на полі падступаюцца да ўскраіны бору адзінокія дубы-вартаўнікі (Гр.). 6. Зоська ненавідзела фашыстаў, як толькі можна ненавідзець сваіх асабістых ворагаў за тое, што яны расстралялі яе швагра-настаўніка, пазнішчалі сябровак у мястэчку (В.Б.). 7. Максім Багдановіч нарадзіўся ў горадзе Мінску ў сям'і вучонага-этнаграфа, а жыў далёка за яго межамі (Віт.). 8. Яшчэ дзе-нідзе падае голас нястомны валацуга-дзяркач (Кір.). 9. Раптам на курганчыку Андрэй убачыў фіялетава-блакітную сон-кветку (Л.Л.). 10. У валёнках з бахіламі, у шапцы-вушанцы, дзед адчайна дыміў самакруткай (Л.Л.).

5. Спішыце тэкст, падкрэсліце акалічнасці. Вызначце разрад паводле значэння і спосаб іх выражэння.

Уладзіслаў не памятаў, калі гэта пачалося. Спярыша далекаватае ад буйных гарадоў, зацішнае возера вабіла яго толькі ўдалай рыбалкай, асабліва добра браліся тут на чарвяка акуні. Ён любіў прыязджаць нанач і, чуйна падрамаўшы якую гадзіну, нацяпочку ўжо быць на нагах, каб атрымаць сваю долю шчасця і, вяртаючыся адвячоркам да няблізкай шашы, адчуваць за плячыма прыемную важкасць кайстры. Але неяк спакваля, неўпрыкмет для яго, рыбацкая заўзятасць саступіла месца замілаванасці гэтым лясным кутком. Забываючыся на паплавок, ён мог доўга слухаць, як недзе далёка-далёка, на тым, яшчэ ахінутым туманам беразе, ранняя зязюля санліва лічыць нечыя гады.

Тут, ля возера, яго душа нібыта замірала, прагнучы толькі цішыні і прыгажосці. Супакаенне прыходзіла ў сэрца, некуды адпльвалі, знікалі

клопаты і турботы — ён заставаўся сам-насам з гэтай цішынёй, з гэтай да болю роднай зямлэй.

(У. Арлоў)

6. Вызначце сінтаксічную ролю інфінітыва.

1. Письменнік думаў пра будучыню, і будучыня нязменна жыла ў ім самай гуманістычнай праявай чалавечага духу — жаданнем любіць (Кір.).
2. Маці кінулася абдымаць, слязу пусціла: сын-салдат, дзякуй богу, адслужыў, дома ўжо (Л.Л.). 3. Вялікая гэта справа — чалавечая адкрытасць, праўдзівая споведзь без грама разліку, жадання падаць сябе лепшым, чым ёсць на самай справе (В.Б.). 4. Мікіта заставаўся жыць у старой хаце (Пестр.). 5. У хаце ўжо збіраліся класіцы спаць (Гал.).
6. Чытаць па-руску навучыла яго мама (Б.). 7. Купала пахваліў дзяўчыну і папрасіў дзяцей чытаць не толькі яго, купалаўскія вершы, але і творы іншых паэтаў (С.Ш.). 8. Алёша паступіў у музычнае вучылішча з цвёрдым намерам дайсці да кансерваторыі (Віт.). 9. Блізіцца запрашэнне сядзець за стол (Шам.).
10. Жыццё рэдка песціць чалавека спраўджаннем ягоных мараў, жыццё мае звычку рабіць па-свойму (Б.Б.). 11. Вераб'інае воінства, злоснае і ўзбуджанае, вярнулася даядаць рэшткі вячэры (Луж.). 12. Вунь выйшла на плянку пажывіцца сакавітай травой баязлівая казуля (Хадк.). 13. Гэту сям'ю мы агледзелі даўно і стараліся дапамагчы вавёрыцы падгадоўваць патомства (Луж.)

7. Спішыце тэкст, зрабіце разбор па членах сказа.

Горача любіць беларус сваю радзіму, сваю зямлю, якую ён багата паіў потам і крывёю. Гэта зямля хоць і не славіцца ўрадлівасцю, але шчодро ўзнагароджвае цяжкую працу народа і выхоўвае ў ім любоў да працы, да ашчаднасці. Багаты і разнастайны пейзаж Беларусі. Рукой геніяльнага мастака-пейзажыста разаслала прырода ззяючыя жывымі кветкамі дываны лугоў па далінах серабрыстых рэк — Заходняй Дзвіны, верхняга Дняпра з яго шматлікімі прытокамі, Нёмана, Буга. Дзвесце сем тысяч квадратных кіламетраў займае тэрыторыя нашай краіны. Зямля гэтая са старажытных часоў была зямлёю славян. У свой час тут была слаўная Полацкая Русь, Турава-Пінскае княства, землі крывічоў і радзімічаў. Тут спрадвеку жыў і складваўся беларускі народ з усімі сваімі нацыянальнымі асаблівасцямі, з адзнакай сваёй нацыянальнай культуры.

(Паводле Якуба Коласа)

АДНАСАСТАЎНЫЯ СКАЗЫ

Гэта тэма знаёміць з рознымі сказамі, якія маюць у сваім саставе толькі адзін галоўны член. Важна ўсвядоміць сабе спецыфіку кожнага з відаў аднасастаўных сказаў, а таксама іх адрозненне ад двухсастаўных няпоўных сказаў.

Аднасастаўныя сказы — гэта сказы, якія маюць толькі адзін галоўны член і не могуць быць дапоўнены другім структурна неабходным галоўным членам сказа.

Ёсць дзве разнавіднасці аднасастаўных сказаў: а) выказнікавыя — з галоўным членам выказнікам; б) дзейнікавыя — з галоўным членам дзейнікам. Да выказнікавых адносяцца: пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя, інфінітыўныя.

Пэўна-асабовыя — гэта сказы, галоўны член якіх у форме асабовага дзеяслова ўказвае на пэўную асобу. Выказнік выражаецца дзеясловамі 1-й і 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга або будучага часу абвеснага ладу або дзеясловамі загаднага ладу: *Дні непрыемныя мінаю, нібыта не было зусім, змарнаваных не ўспамінаю, цяпер я — люты вораг ім* (Р.Б.). *Была б толькі ахвота! Асвоім справу потым!* (Вал.). *Давайце цяжкую работу, давайце кірзавыя боты!* (Р.Б.).

Канкрэтная асоба выяўляецца асабліва выразна, калі ў сказе ёсць зваротак: *Каціўся верасамі вясельны каравай: — Ой, дзеўка, абрусамі застолле накрывай!* (Р.Б.). *Ну, гляньце, птушкі, на мяне* (Скрып.).

Выказнікам пэўна-асабовых сказаў не можа быць дзеяслоў у форме 3-й асобы адзіночнага ліку і ў форме прошлага часу, паколькі ён не ўказвае на пэўную дзеючую асобу: *ён піша, хтосьці піша; я пісаў, ты пісаў, ён пісаў, хтосьці пісаў.*

Па сваім значэнні пэўна-асабовыя сказы сінанімічныя двухсастаўным сказам, у якіх дзейнік выражаны асабовымі займеннікамі *я, мы, ты, вы*. Параўн.: *Узнімаю пагляд. Я ўзнімаю пагляд.* Адрозніваюцца яны ад двухсастаўных тым, што ў іх уся ўвага скіравана не на дзеючай асобе, а на дзеянні. І гэта надае паведамленню эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку, робіць яго дынамічным і выразным: *Сонца з песняй зялёнай, старой ўзніму на зялёных арэлях. У крыніцах крутых завару хмель вясновы з зялёнай пенай* (Р.Б.).

Формай выражэння выказніка пэўна-асабовыя сказы падобныя да абагульнена-асабовых сказаў. Каб не зблытаць іх, неабходна паглядзець дзеянне канкрэтнай ці абагульненай асобы абазначае дзеяслоў-выказнік. Калі ж ён абазначае дзеянне пэўнай, канкрэтнай асобы, то сказ аднасастаўны пэўна-асабовы: *Дзень пачынаю думкаю пра цябе* (я і ніхто іншы) (Р.Б.). *Хай меню парой кансерватыўна, за сталом працуем так актыўна, аж ідуць упрысядкі насы* (мы — субяседнікі) (Р.Б.). Калі ж дзеяслоў-выказнік абазначае дзеянне любой, кожнай асобы, то сказ аднасастаўны абагульнена-асабовы: *Жывучы, усім не ўнаровіш* (я, ты, ён, любы, кожны) (Корб.). *Чужую бяду рукамі развяду* (я, кожны, усякі) (Прык.).

Няпэўна-асабовыя — сказы, галоўны член якіх абазначае дзеянне няпэўнай, невядомай асобы. Выказнік выражаецца дзеясловамі 3-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага часу, а таксама дзеясловамі прошлага часу множнага ліку: *Патэльнію ўгінаюць скваркі — з цыбуляй смажаць свежыну* (Р.Б.). *За спевы тыя Какаду давалі смачную яду* (Кр.). У няпэўна-асабовых сказах уся ўвага надаецца дзеянню. Важна, што *смажаць*, што

давалі, а хто ўтваральнік гэтага дзеяння, з'яўляецца неістотным для паведамлення: **Сабаку далі па хвасце, і гонар вылез яму бокам** (Кр.).

Ад няпэўна-асабовых сказаў трэба адрозніваць падобныя да іх двухсастаўныя няпоўныя сказы, у якіх дзейнік апушчаны, але ён падказваецца папярэднім кантэкстам: — *Госці прыехалі?* — *Прыехалі.* — *А машыны яшчэ стаяць?* — *Стаяць, але хутка паедуць.* У няпоўных двухсастаўных сказах *Прыехалі. Стаяць, але хутка паедуць* дзейнікі *госці, машыны* апушчаны ў стылістычных мэтах, але яны падказваюцца папярэднімі сказамі. У аднасастаўных жа няпэўна-асабовых утваральнік дзеяння не апускаецца і з папярэдняга кантэксту не ўзнаўляецца, ён невядомы ці па нейкіх прычынах не называецца: *Вяселле справілі як мае быць* (Корб.).

Абагульненна-асабовыя — сказы, галоўны член якіх абазначае дзеянне, што ў аднолькавай меры адносіцца да любой асобы. Выказнік найчасцей выражаецца дзеясловамі 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку цяперашняга і будучага часу абвеснага і загаднага ладу: *Да чаго не дойдзеш, тое ў кніжцы знойдзеш* (Прык.). *І чужому навучайся, ды свайго не цурайся* (Прык.). Выказнік можа выражацца таксама дзеясловамі 1-й і 3-й асобы: *На адно сонца глядзім, але не адно ядзім* (Прык.). *Клін клінам выганяюць* (Прык.). Паколькі дзеянне абагульненна-асабовых сказаў можа быць аднесена да любой асобы, то гэты тып сказаў шырока выкарыстоўваецца ў прыказках.

Безасабовыя — сказы, галоўны член якіх не мае значэння асобы і абазначае дзеянне або стан незалежна ад суб'екта: *Тут, у густым паху апалага і ўгрэтага лісця, было крыху душнавата* (Я.С.). *Цяжка адарваць вочы ад казачнай прыгажосці* (Мяж.).

Безасабовыя аданасастаўныя сказы падобныя да іншых аднасастаўных выказнікавых сказаў, бо маюць адзін галоўны член — выказнік, а дзейніка няма. Аднак адрозніваюцца ад іх тым, што ў пэўна-асабовых, няпэўна-асабовых, абагульненна-асабовых сказах выказнік сваёй формай выражае пэўную, няпэўную або абагульненную асобу, а форма выказніка безасабовага сказа не выражае дзеючай асобы, яе няма, яна нават не падразумяваецца. Выказнік у безасабовых сказах можа выражацца: 1) безасабовым дзеясловам: *Звечарэла. Сям'я вячэраць села* (Корб.). *Пагодзіцца. Са стрэх ледзякі капаюць* (Р.Б.); 2) асабовым дзеясловам у безасабовым значэнні: *Лёгкім пер'ем круціла за хатамі, падымала да страхі, шарахцела па сцяне* (Ад.). *Ну цябе і занесла* (Скрып.); 3) безасабова-прэдыкатыўным словам без звязкі і са звязкай, у спалучэнні з інфінітывам ці без яго: *У цеснаватай леснічоўцы было сутонна і плаваў слабы пах мяты* (У.А.). *Зрабілася лёгка і хвалююча — хораша на душы сярод гэтай прыроды пад зорным вечным небам* (Хомч.). *Берагчы заўжды ўсіх трэба. Кожнаму адно жыццё адмерана* (В.Б.); 4) дзеепрыметнікам залежнага стану ў форме прошлага часу: *Пра ўсё вам тут сказана* (Вал.). *У гэтым урочышчы забаронена рэзаць дрэвы і паляваць* (Хадк.); 5) адмоўным словам няма, адмоўнымі канструкцыямі, а таксама словамі *відаць, відно, чуваць, чутно* з адмоўем не: *Без хлеба няма абед* (Корб.). *Ні воўны з лайдака, ні малака!* (Корб.). *На палубе ніводнага чалавека* (Сач.). *Нідзе не відно і не чутно нікога* (К.Ч.); 6) дзеясловам *быць* у форме прошлага або будучага

часу: *Было на кароўку, будзе і на вяроўку* (Прык.). *І не было нічога ярчэй за сонца на родным небе, і не было нічога смачней матчынага хлеба* (Панч.).

Інфінітыўныя — сказы, у якіх выказнік выражаецца незалежным інфінітывам: *У звечарэлай цішыні паверыць снегу хрупаткому, глядзець на сонныя агні — і не зайздросціць анікому* (Р.Б.).

Трэба адрозніваць інфінітыўныя сказы ад безасабовых, у якіх у састаў выказніка ўваходзіць інфінітыў. У інфінітыўных сказах інфінітыў-выказнік не залежыць ні ад якога іншага слова, г.зн. пры ім не можа быць ні безасабовага дзеяслова, ні безасабова-прэдыкатыўнага слова. Інфінітыў абазначае неабходнае, непазбежнае ці пажаданае дзеянне: *Неруш ранішні — роднае слова, мне шукаць цябе, покуль гляджу, пад зялёным крылом верасовак, пад крысам і спякоты й дажджу* (Р.Б.). *Па хлапчуку не страляць! Біць на канюшні! Па садах!* (Шам.). Параўн.: *Клікнуць хацелася* — голас замер... (Бр.). *Як прыемна прайсціся аднаму на дарозе і ў добрым настроі* (Шам.). У састаў выказніка безасабовага сказа, акрамя інфінітыва, уваходзіць безасабовы дзеяслоў ці безасабова-прэдыкатыўнае слова.

Да аднасастаўных дзейнікавых адносяцца намінатыўныя сказы. Намінатыўныя сказы — сказы, у якіх пры дапамозе дзейніка сцвярджаецца наяўнасць, існаванне прадметаў ці з'яў рэчаіснасці: *Снегапад. Белая ігліца* (Р.Б.). *Сярэдзіна жніўня. Дзень выдаўся сонечны, бязветраны* (Бясп.). Галоўны член намінатыўнага сказа можа выражацца назоўнікам назоўнага склону, займеннікам, колькасна-іменным спалучэннем: *Ноч. Дванаццатая гадзіна. Паўшар'е парывала воссю сухой* (Р.Б.). *Трыццаць чалавек. Колькі ж будзе іх яшчэ?* (Вал.). *Вось і ўсё* (Корб.).

Намінатыўныя сказы могуць быць апавядальнымі, пыталымі, клічнымі: *Зіма. Завей. Маразяка. Белыя сады* (Вал.). *Якое хараство! Якая шпаркасць! Сіла!* (Кр.). — *Дзе чорт? Вось гэта? Ха-ха-ха! Ну й дурань жа ты, Янка! Свайго спужаўся кажуха* (Кр.).

Намінатыўныя сказы могуць быць развітыя і неразвітыя. Неразвітыя намінатыўныя сказы складаюцца з аднаго дзейніка: *Верасень. Даждзю. Сонца грэе слаба* (Шам.). Развітыя сказы маюць пры сабе дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, прыдаткі: *Гэта ж наплечнікі мае! Наша апора! Сіла!* (Вал.). *Дзень сустрэч і падзей* (Шам.). *Вось яно, наша жыццё!* (Скрып.).

Па значэнні намінатыўныя сказы дзеляцца на дзве групы: быццёвыя і ўказальныя. Быццёвыя сказы сцвярджаюць наяўнасць, існаванне прадметаў або з'яў рэчаіснасці: *Гулянка. Песні. Гул* (Корб.).

Указальныя сказы не толькі сцвярджаюць наяўнасць, існаванне прадметаў або з'яў рэчаіснасці, але і ўказваюць на іх. У такіх сказах ужываюцца часціцы *вось (вось і), вунь (вунь і), вот, во*, якія стаяць непасрэдна перад дзейнікам: *Вось і дом, які ён будаваў* (Корб.). *Во пагончыкі, медалі...* (Корб.).

Ёсць яшчэ эмацыянальна-ацэначныя сказы. Яны выражаюць быццё, існаванне прадметаў ці з'яў і разам з тым змяшчаюць якасную ацэнку: *Якое хараство! Якая апрацоўка* (Вал.). — *Ну й розум! Вось дык галава!* — *не раз гучалі хвалы словы* (Скрып.).

Не з'яўляюцца наміна́тыўнымі сказа́мі наступныя канструкцыі, якія па форме супадаюць з наміна́тыўнымі: 1) "назоўны ўяўлення". Такія канструкцыі называюць прадмет для таго, каб выклікаць уяўленне пра яго ў суб'ядніка, чытача. Яны не маюць закончанага сэнсу і патрабуюць далейшага ўдакладнення: *Матчына, роднае, глыбіннае, роснае слова... Яно не выцвіла на вятрах вякоў* (Вял.). *Прастор! Неба! Іх не заўважаеш, не адчуваеш нават, калі яны ёсць, акружаюць цябе* (Сач.); 2) назвы кніг, часопісаў, розныя надпісы на вывесках: *раман У. Караткевіча "Хрыстос прыямліўся ў Гародні", часопіс "Роднае слова", магазін "Залатыя пярсцёнак"*.

Наміна́тыўныя аднастаўныя сказы трэба адрозніваць ад двухстаўных няпоўных сказаў з апушчаным выказнікам. Для таго каб размежаваць іх, трэба паглядзець, узнаўляецца адсутны выказнік з папярэдняга кантэксту ці не. Калі апушчаны выказнік можна ўзнавіць, то сказ двухстаўны няпоўны: — *Хто адказваў?* — *Сусед на парце*. (Параўн.: *Адказваў сусед на парце*). Калі ж у сказе толькі дзейнік, а выказнік адсутнічае і не з'яўляецца структурна неабходным членам, то сказ наміна́тыўны: *Снегапад. Белая ігліца* (Р.Б.). У такім выпадку дзейнік сцвярджае існаванне прадметаў, з'яў у момант гутаркі.

Ад няпоўных сказаў трэба адрозніваць эліптычныя сказы — сказы, у якіх выказнік апушчаны і ўзнавіць яго немагчыма, ды і няма ў гэтым патрэбы. Сэнс такіх сказаў зразумелы. Яны маюць значэнне быцця, існавання, наяўнасці: *На рагу вуліцы старая каплічка* (Каратк.). *За вёскай густы ельнік* (Б.).

Наміна́тыўныя сказы знешне падобныя да вакатыўных сказаў. Вакатыўныя сказы складаюцца з аднаго назоўніка або займенніка (у форме зваротка) і вымаўляюцца з асаблівай інтанацыяй: папроку, спачування, радасці, здзіўлення, нязгоды з суб'яднікам: — *Ой, Сёма, Сёма!* — *стары паляпаў пальцам на ілбе*. — *Не ўсе ў цябе, сыночак, дома* (Корб.). — *Эх, ты!* — *з дакорам прапаштала бабуля* (Р.Б.).

Своеасабліваю групу складаюць генітыўныя сказы, у якіх галоўны член выражаны незалежным родным склонам назоўніка. Ён мае значэнне не толькі існавання прадмета, але і характарызуе яго з колькаснага боку: *А птушак, птушак!* (Скрып.). *Народу. А снегу, снегу* (Р.Б.).

Пытанні для самаправеркі

1. Якія сказы называюцца аднастаўнымі? Што ляжыць у аснове падзелу аднастаўных сказаў на дзейнікавыя і выказнікавыя?
2. Якія віды сказаў вылучаюцца ў межах аднастаўных выказнікавых і аднастаўных дзейнікавых сказаў?
3. Назавіце агульнае і рознае ў структуры і семантыцы пэўна-асабовых, няпэўна-асабовых і абагульнена-асабовых сказаў.
4. Якія сказы адносяцца да безасабовых? Якімі формамі выражаецца ў іх выказнік?

5. Па якой прымеце атрымалі сваю назву інфінітыўныя сказы? Назавіце агульнае і рознае ў структуры і семантыцы безасабовых і інфінітыўных сказаў.
6. Якія сказы адносяцца да намінатыўных? Назавіце разнавіднасці намінатыўных сказаў.
7. Як адрозніць намінатыўныя сказы ад вакатыўных і генітыўных?
8. Як адрозніць аднастаўныя сказы ад няпоўных двухстаўных з апушчаным галоўным членам сказа?
9. Дзе выкарыстоўваюцца аднастаўныя сказы розных тыпаў?

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1986. — С. 172-182.
2. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя // Пад рэд. Я.М. Адамовіча. — Мн., 1989. — С. 147-162.
3. Беларуская мова: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс // Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. 3-е выд. — Мн., 2001. — С. 110-119.
4. Граматыка беларускай мовы: У 2 т. Т. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1966. — С. 131-138.
5. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. 3-е выд. — Мн., 1987. — С. 137-150.

Дадатковая

1. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. — Мн., 1987. — С. 276-281.
2. Гаўрош Н.В. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове. — Мн., 1975.
3. Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні. — Мн., 2001. — С. 64-108.
4. Сцяцко П.У. Аднастаўныя і двухстаўныя сказы // Беларуская мова: Энцыкл. // Пад рэд. А.Я. Міхневіча. — Мн., 1994. — 16-17.
5. Сямашка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. — Мн., 1996. — С. 568-574.

Практычныя заданні

1. Выпішыце аднастаўныя пэўна-асабовыя сказы, аб'ядноўваючы іх па спосабе выражэння галоўнага члена.

У зор. *У бары заінелым бачу вочы твае* — пэўна-асабовы сказ, галоўны член выражаны дзеясловам 1-й асобы адзіночнага ліку цяперашняга часу абвеснага ладу.

1. У бары заінелым бачу вочы твае. Дзень пачынаю думкаю пра цябе (Р.Б.).
 2. Не старэйце, людзі, дачасна, нараджайцеся кожны дзень (Панч.). 3. Адгукніся, вясна, мне зязюляй з-за рэчкі, дай яшчэ раз прыпасці да любай зямлі (А.К.).
 4. Будзьце заўсёды ўважлівыя да таго, пра што пытаюцца дзеці (Віт.).
 5. Апынуса не ў Беларусі, а ў нялюбай, чужой старане, — з добрай казкі добрыя гусі, скіньце мне вы на пер'іне! (Р.Б.). 6. Роднае неба, палеткі, разлогі, слаўлю ваш ранак, і дзень, і сутонне (М.К.). 7. Пакуль спрыяе час, свае шукайма зоры (Р.Б.).
 8. Мяне, завіруха, напоўні, лютуй ува мне, шалей! (Р.Б.). 9. Кожную ночку на зорку дзівіцца буду ў далёкім краю (Багд.). 10. Хіба раскажаш пра ўсё як мае быць, калі на душы неспакой? (Каратк.). 11. Іду — і хочацца сказаць: якая маладосць! (Б.).

2. Выпішыце асобна пэўна-асабовыя і абагульнена-асабовыя сказы. Назавіце іх адрозненне.

1. "Трывай, Мікіта, — кажуць, — не прывык ты гэткае глытаць, а давядзецца". А ён сваё: "О-ёй, не прадыхну! Нібы пакаштаваў цыбулі з ёдам. Памажце мне пілюлю мёдам, — быць можа, праглыну..." (Корб.). 2. Аднак жа, як свінню ні кліч, яе заўсёды выдасць лыч! (Кр.). 3. Ад добра добра не шукаюць (Прык.). 4. Тут падбег к жанчыне Мікалай. "Паварушыся, — закрычаў, — лайдача!" (Корб.). 5. Я раіў бы адзначыць на ілбе вялікім і малым кіраўнікам — любому: кіруй рулём, давераным табе, і не сядай за руль, давераны другому (Корб.). 6. Усе спяшаць ліквідаваць бяду, а ты стаіш ды вочы квасіш. Бяры вядро, насі ваду! (Корб.). 7. Не ганарыся званнем, а ганарыся ведамі (Прык.). 8. Слязьмі пажару не пагасіш (Прык.). 9. Не бойся, дружа, бур і цішыні (Луж.). 10. Давай з табою з узбярэжжжа па зорнай сцэжцы прабяжым (Грах.). 11. Не шукай сабе, мой братку, з ветрам Бацькаўшчыну-матку (Куп.). 12. Не кажы: "вучыўся", а кажы, што пазнаў (Прык.).

3. Прааналізуйце няпэўна-асабовыя сказы, вызначце спосаб выражэння галоўнага члена. Чым ствараецца няпэўнасць асобы ў гэтых сказах? Часткі складанага сказа ўмоўна разглядайце як простыя сказы.

1. Без мяне стагавалі стагі, без мяне на лугах мурагі пакасілі. 2. Пояць хмельнай сытою, кормяць стравай сытою, адразаюць акрайчык, каб быў сын Мікалайчык. 3. Зімой агонь палае ярка — памінкі правяць кабану. 4. Мяне купалі ў ліповачках, у бацькаў торкалі рукаў. 5. Балаты на хаду асушылі. Як вітальную чашу да дна. Перацялі лясам сухажыллі — перспектыва далёка відна. 6. Тут не льюць сырадою ў сподачак, напасёлаў пакуль не чутно. 7. О мацярынства мацярык нязнаны: як ні гукай — ніхто не адгукнецца. Яго заўсёды адкрываюць занавы, калі пад сэрцам нешта зварухнецца. 8. І толькі шморгаў носам аб рукаў, калі цябе да дошкі выклікалі.

(Р. Барадулін)

4. Выпішыце няпэўна-асабовыя сказы. Назавіце адрозненне няпэўна-асабовых сказаў ад падобных да іх няпоўных двухсастаўных з апушчаным дзейнікам.

1. Днём Курані былі ў будзёным, нехапаткім клопаце. Пасвілі коней, глядзелі калёсы, рыхтавалі граблі, косы, біклагі (І.М.). 2. Добра было ў раннюю восень у калгасе. 3. Поля прыбралі багаты ўраджай, сеялі жыта (К.Ч.). 3. Праз якую хвіліну зноў затупалі, ды так пэўна, што ні ў каго не ўзнікла сумнення — ішлі ў склеп (В.Б.). 4. Мы сядзелі ля хаты на ўтрывельым грудку зямлі, які паступова хаваўся за Прутнёвы бярозы (Я.С.). 5. Толькі воблакі могуць расказаць пра нястрымны рух жыцця. Яны прыносяць яснасць, пагоду, непагадзь і навальніцу. Упрыгожваюць неба, апранаюць яго (Гр.). 6. Нарэшце закрычалі, зашумелі: "Чым нас частуюць! Жах! Падман!" (Корб.). 7. Зажынаюць, па звычаю, толькі ў цотнія дні: у аўторак, чацвер і ў суботу (Б.). 8. Алесь яшчэ не жанец, яго пакідаюць дамаўніком (Б.). 9. Салаўя з нецярплівацю чакалі хвілін дзесяць. Ён увайшоў павольна. Толькі што знялі калодкі з яго ног (Бяд.). 10. Які цудоўны дыван разаслала прырода. Бярозы расступаюцца, быццам хочуць даць камусьці месца. Тоўпяцца навокал, такія стройныя, беланогія, як тыя дзяўчаты ў карагодзе (Шым.).

5. Выпішыце абагульнена-асабовыя сказы, вызначце марфалагічнае выражэнне галоўнага члена. Устаноўце іх адрозненне ад пэўна-асабовых і няпэўна-асабовых сказаў.

1. Жар шапкаю не носяць (Прык.). 2. Калі ж часамі прыкмячаюць, што чысты чалавек ступіў у лужу раз, — яго цягаць пачнуць у той жа час (Корб.). 3. Вясновым наветрам дыхаеш і ніяк не можаш надыхацца (Бр.). 4. Хіба раскажаш пра ўсё як мае быць, калі на душы неспакой? (Каратк.). 5. Не завіце маю рэспубліку краінай цёмных лясоў! (Кір.). 6. Пагаварыце з людзьмі, паглядзіце на іх у час стараннай самаададанай працы (М.П.). 7. Зірні на гэту шыр: трасецца, ходзіць луг, вір (К-с). 8. Так, відаць, бывае з кожным: адлучышся на якіх тры дні з дому і ўжо думаеш, што там многае змянілася. А вернешся і застанеш усё такім, як было (Асіп.). Клін клінам выганяюць (Прык.).

6. Прааналізуйце безасабовыя сказы. Вызначце, чым выражаны галоўны член і якая семантыка гэтых сказаў.

1. Размарыла тайгу, заглуш млее на пасецы. 2. Здавалася, што бачыць увесь клас, калі ў твой бок глядзеў я ўнезнароўку. 3. А з поўначы мяло, дажджыла апаўночы. 4. Пагодзіцца. Са стрэх ледзякі капаюць. 5. Базар не чакае — пасёлку не спіцца, дзень ціха ступае сцяжынай глухой. 6. Не так зямлі ад снегу цёпла, як ад ласкавай белаты. 7. А снегапад напад на сад. Віднее на дварэ. 8. Калючым скручаны дротам белыя рукі гаротніку. Разняць іх — матулі няма. 9. Хацелася пачуць: "Сынок"... і крыкнуць радаснае: "Тата!". 10. У жонкі ахвотна камандзіроўку бяру ў нядзелю на Камароўку.

Вароты скрыгочуць. Ні шуму, ні даўкі. 11. А раніцай туман над сопкай — густая пара над катлом: знаёма пахла бульбай сопкай, сялом, пакінутым жытлом. 12. І моцна жадаеца-верыца, што ўсё за паўдня праясніца. 13. Як нейкі скарб трымаюць камяні, шырэй тапыраць пальцы караватыя, — нялёгка адарваца ад зямлі, дзе ўзраслі, дзе верхам хмары краталі... 14. Акрыла плечы туманом, як хусткаю, заснула азярына...

(Р. Барадулін)

7. Разгледзьце безасабовыя сказы і вызначце іх сэнсавую і стылістычную функцыі.

І. Незадоўга перад вечарам сабралася на дождж. Хмары доўга хадзілі навокал, збіраліся і разыходзіліся і зноў збіраліся і набрынялі дажджавым пылам. Прыпякала яшчэ мацней, і парнасць, што насычала наветра, была цяжкай і духмянай. Нарэшце на паўднёвым захадзе густа засінула, пацягнула свежасцю, і хутка сіні кавалак неба ператварыўся ў навіслую свінцовую хмару. Яна шырылася і расла, як вялізны ветразь, раздзьмуты ветрам. Хутка цямнела. Стала зусім ціха. Не чуваць было ў небе звонкага спеву жаваранка. Па полі пабеглі палахлівыя цені, змяняючы і блытаючы колеры. Хмара набліжалася, і час ад часу блакітныя ніці маланкі пранізвалі яе. Прагучаў магутны ўдар грому, і лінуў дождж, густы і цёплы.

(Т. Хадкевіч)

II. Няцяжка заўважыць, што вершы Яўгеніі Янішчыц напісаны лёгка, кожны з іх як быццам выказаўся на адным дыханні, як быццам вырваўся, выплеснуўся сам сабою з грудзей. Вершаў вылучаных, "робленых" у яе няма. Гэта — уласціваць паэтаў сапраўдных. Іншая справа, ці ўсякі ўсплёск пачуцця, калі нават ён стаў вершам, трэба прапаноўваць чытачу. Яўгеніі Янішчыц у пэўнай ступені яшчэ належыць выпрацаваць у сабе крытычныя адносіны да таго, што "вырвалася песняй". Жаданне пра ўсё сказаць, усім падзяліцца з другімі, выгаварыцца ідзе ў яе ад шчодрасці душэўнай. Але нельга не пажадаць ёй, каб з часам яна станавілася ў сваёй "размове" скупейшай і больш ашчаднай на словы. Зарука будучых поспехаў таленавітай паэтэсы — у асваенні ёю новых тэм, у больш смелым урыванні ў новыя сферы жыцця, у пошуках новай спажывунай глебы для ўсходаў розуму і сэрца. Яўгеніі Янішчыц, па майму перакананню, дадзена нямала. Але, значыць, нямала з яе і спытацца.

(Ніл Гілевіч)

8. Выпішыце асобна безасабовыя і інфінітыўныя сказы. Вызначце формы выражэння галоўных членаў сказа. Адзначце агульнае і адрознае ў структуры і семантыцы безасабовых і інфінітыўных сказаў.

*1. Лёд на рэчцы: вада — не бяда, ды вяртацца дахаты не хочацца.
2. Трэба дома бываць часцей, трэба дома бываць не госцем, каб душою не*

ачарсцвець, каб не страціць святое штосьці. 3. І калі нам з табой сустрэцца там, дзе сустрэч няма, дзе не выгукнеш нават: — Ма ... . 4. Ды толькі дзівяцца дзеці аднойчы, што нечакана наваліцца праца, што раптам трэба з расой падымацца, даіць карову, у печы паліць, высушваць дровы, гуркі паліць. 5. Згадаць, нібы далёкі сон, слупоў здранцвелых перагуды, пагляд спагадлівых акон — і не спяшацца анікуды. 6. Хіба ў госці да казкі прасіцца: там на ўхабах падскоквае воз, там частуецца рыбай лісіца, там у згубленай торбе авёс. 7. З рانیцы хмурыцца, хмурыцца, пад вечар імгліцца.

(Р. Барадулін)

9. Выпішыце спачатку намінатыўныя сказы, затым канструкцыі з "назоўным уяўлення". Адзначце адрозненне намінатыўных сказаў ад гэтых падобных да іх сінтаксічных канструкцый. Вызначце значэнне і марфалагічнае выражэнне галоўнага члена.

Узор. *Халодная восень* — быццёвы намінатыўны сказ, паколькі ў ім сцвярджаецца наяўнасць, існаванне з'явы, названай галоўным членам; галоўны член выражаны назоўным склонам; мае інтанацыю паведамлення.

1. Пяць год. Хадзіў, гуляў ён (Вал.). 2. Шпакі. Яны ўжо з рانیцы спяваюць (Корб.). 3. Канец верасня. Па-ранейшаму цёпла, як летам (І.Н.). 4. Матчыны рукі... Здрабнелі, счарнелі, абсыпаліся шэрым прысакам, быццам толькі што вымяталі з печы вуголле і попел, а запяці танклявыя, усохлыя. Такімі, здаецца, не былі раней (Карам.). 5. Вось і лес. Пад густой навісцю лістоты, праз якую ледзьве прабіваліся сонечныя промні, я вырашыў трохі адпачыць (Бясп.). 6. Крым... Пад паўднёвым гарыстым узбярэжжам ствол і вечна неспакойная грыва марскога прыбою (К-с). 7. Эх, лес! Колькі чаго давялося бачыць яму на сваім шляху (К-с). 8. Зямля бацькоў, Лагойшчына мая, край неўміручай партызанскай славы! На ўсё жыццё ўвабраў у сэрца я тваіх кастроў і баек дым гаркавы (Гіл.). 9. Якое хараство! Якая шпаркасць! Сіла! (Кр.). 10. Вось і дом, які ён будаваў (Корб.). 11. Мікіта ўзяўся за пілюлі, ды ледзь адну паклаў з іх на язык, як тут жа выплюнуў і ў крык: "Палын! Гарчыца! Хрэн! Махорка! Пячэ агнём у роце. Горка" (Корб.).

10. Выпішыце аднастаўныя сказы, пасля кожнага сказа ў дужках адзначце яго тып і спосаб марфалагічнага выражэння галоўнага члена. Часткі складанага сказа ўмоўна разглядайце як простыя сказы.

Калі што ёсць найпрыгажэйшае ў свеце, то, бадай, гэта воблакі...

О, як яны збіраюцца! Як плывуць і растуць у сіняве! Не наглядзецца, не налюбавацца!

Полудзень. Спёка. Ляжыш на пагорку. Глядзіш у неба. Над табою блакітная шырыня. Ты адзін перад усёй гэтай бязмежнай, нямой глыбінёй, з вока на вока, толькі, здаецца, матухна-зямля злёгка трымае цябе за плечы. Ледзь-ледзь. Здаецца, адарвешся і паляціш у гэта блакітнае бяздонне...

*Аж страшна. Страшна, а хочацца паляцець, паплысці. Хораша!
Воблакі, нібы табун на сінім полі. Адкуль яны? Куды нясуцца?*

*Не, яны не застылі. Яны плывуць. Клубкамі растуць. Вырастаюць.
Гэта, што было наперадзе, застаецца ззаду. Яго абганяе сярэдняе... Нібы
рукой, абняло сяброўку. А сяброўка робіцца меншай, радзейшай. Ды яна ж
нікне, растае! А побач белым круглым купалам шуганула, узнялася суседка-
хмара...*

Як цудоўна! Не наглядзецца на воблакі ў бязветраны дзень!

(І. Грамовіч)

СКАЗЫ З АДНАРОДНЫМІ ЧЛЕНАМІ

У тэме высвятляюцца спосабы выражэння аднароднасці, асаблівая ўвага звяртаецца на аднародныя і неаднародныя азначэнні. Адначасова вывучаюцца знакі прыпынку пры аднародных членах сказа.

Адным з найбольш складаных пытанняў з'яўляецца размежаванне аднародных і неаднародных азначэнняў. Пры іх вызначэнні ў граматычнай літаратуры прапаноўваецца ўлічваць лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя крытэрыі.

Лексічная аднароднасць выяўляецца ў семантыцы азначэнняў. Аднароднымі з'яўляюцца азначэнні, якія абазначаюць разнавіднасці адной і той жа прыметы (колер, якасць, форма, памер і г.д.): *Фіялетаваыя, жаўтлявыя, аксамітава-чорныя стракозы гулялі ў прыбярэжнай траве (У.А.) – колер. Са свайго падарожжя я вынес уражанне: лес заселены добрымі, спагадлівымі звярамі і птушкамі (Мяж.) — унутраная якасць.*

Аднароднымі з'яўляюцца таксама азначэнні, якія абазначаюць розныя прыметы аднаго і таго ж прадмета і характарызуюць прадмет паводле нейкай агульнай прыметы (становяцца сінанімічнымі прыметамі). Такія словы часта набываюць кантэкстуальную аднароднасць: *Цёмныя, нізкія хаты пад саламянымі стрэхамі яшчэ ніжэй туліліся да зямлі (К-с). Фурманка выехала на поле, і густое, рослае жыта з двух бакоў цесна абступіла дарогу (Кр.) — знешні выгляд.*

Неаднародныя ж азначэнні характарызуюць прадмет у розных адносінах, паказваюць на лагічна неаднародныя яго прыметы: *Нейкага дня людзі забілі на дубе дзве чаплі: ім спатрэбілася доўгае белае пер'е, і з таго года птушкі з дуба зляцелі (Каж.) — памер і колер. Па небе яшчэ снавалі непрыветлівыя кудлатыя хмары (Дам.) — якасць і форма.*

З марфалагічных фактараў аднароднасці адзначым тое, што:

1) аднароднымі звычайна бываюць азначэнні, выражаныя прыметнікамі аднаго разраду (або толькі якаснымі, або толькі адноснымі): *Першыя прачытаныя кнігі знаёмае, звычайнае жыццё рабілі незвычайным (І.М.). Снуючыся высока ў небе, раняла птушка мяккія, ласкавыя мелодыі (К-с). Шалеў вецер, ірваў, ікуматаў саламяныя і чаратовыя стрэхі,гнуў як не да самага долу голае голле дрэў (Сач.).*

Калі ж адно азначэнне выражана якасным прыметнікам, а другое — адносным, то такія азначэнні, як правіла, неаднародныя: *Колас любіў чыстыя баравыя лясы, дзе прасторна воку, дзе ў дастатку наветра і сонца* (Лыньк.). *Надвячорак патыхае свежым тарфяным вогнішчам* (Пташ.).

Заўсёды неаднародныя азначэнні, выражаныя спалучэннем якаснага прыметніка з прыналежным, прыметніка з парадкавым лічэбнікам або з займеннікам: *Край хмары, нібы вялізнае воранова крыло з мутна-бялявымі плямамі, прыкрыў сонца і навіс над горадам* (Хадк.). *Вербалоз толькі што распушыў свае каткі, над ім гулі першыя смелыя чмялі* (Дам.). *Кнігі — мая першая вялікая любоў за межамі роднага дома* (І.М.).

2) азначэнні звычайна з'яўляюцца аднароднымі, калі першае з іх выражана прыметнікам (або дзеепрыметнікам), а другое — дзеепрыметным (ці прыметным) зваротам: *Яны ішлі праз лес глухой, замеценай снегам дарогай* (В.Б.). *На круглых камянях, што ляжалі каля шчарбатых, падзеўбаных сякераю парогаў, ужо натапталіся крохкія камячкі снегу* (Ад.). *З сівага, трохі жаўтлявага неба дробна зацерашыўся снег* (Ад.).

Азначэнні звычайна з'яўляюцца неаднароднымі, калі дзеепрыметнік (або дзеепрыметны зварот) папярэднічае прыметніку: *Золкай рانیцай яна стаяла на вялікім мосце ў выцёртай плюшавай куртачцы* (Стах.). *Карані дрэў драмалі ў мёрзлай зямлі, як спруцянелыя чорныя вужакі* (Дайн.). *За ноч патаўсцелі ўсланыя лёгкім пухам тонкія стрэхі гумнаў і хат* (Ад.).

3) азначэнні з'яўляюцца аднароднымі, калі адно з іх дапасаванае, а другое недапасаванае: *Звечара за ракою даволі доўга чуваць было натужлівае, з перапынкамі роханне аўтамабільнага матора* (Б.). *Здалёк даносіўся моцны, з перакатамі гул* (Лыньк.).

З сінтаксічных фактараў трэба ўлічваць тое, што аднароднасць / неаднароднасць азначэнняў можа залежыць:

1) ад характару сувязі слоў у словазлучэнні. Азначэнні будуць неаднародныя, калі першае з іх адносіцца не непасрэдна да назоўніка, а да спалучэння назоўніка з папярэднім азначэннем: *На арэшніку можна было заўважыць далікатныя ружовенькія вусікі цвету* (Дам.). Азначэнне далікатныя адносіцца да цэлага словазлучэння *ружовыя вусікі* (далікатныя ружовыя вусікі). *Быў яркі летні поўдзень з мяккімі белымі воблачкамі ў сінім небе, з лёгкім ветрыкам* (Дайн.) — *яркі летні поўдзень*.

2) ад іх пазіцыі ў сказе. Азначэнні звычайна з'яўляюцца аднароднымі, калі стаяць у постпазіцыі: *Пры дарозе пыльнай, шумнай, недалёка ад сяла, адзінокай прыгажуняй груша стройная ўзрасла*. (Гіл.). *З невялічкай хмаркі паліў дождж спорны, зацяжны* (Лыньк.).

Аднароднымі з'яўляюцца таксама семантычна розныя, але адасобленыя азначэнні: *Пасыпаўся дождж, дробны, нудны, халодны* (Сач.). *Усхваляваная, радасная, яна дзялілася сваімі ўражаннямі да самай ночы* (Картк.).

Трэба мець таксама на ўвазе, што азначэнні, звязаныя паміж сабой пры дапамозе злучальных злучнікаў, заўсёды аднародныя: *Усё сонца ў буйной і чыстай, як сляза, расе* (Я.С.). *І хочацца спяваць тую простую і глыбокую, як і само жыццё, песню пра адзіноту на крамяністым шляху* (Б.).

Пытанні для самаправеркі

1. Назавіце прыметы аднароднасці членаў сказа.
2. Якімі відамі сувязі звязваюцца паміж сабой аднародныя члены сказа?
3. Як вызначыць аднародныя і неаднародныя азначэнні? Назавіце лексічныя, марфалагічныя і сінтаксічныя крытэрыі іх размежавання.
4. Назавіце асноўныя правілы ўжывання знакаў прыпынку пры аднародных і неаднародных азначэннях.
5. Калі паміж аднароднымі членамі коска ставіцца, а калі не ставіцца?
6. Якая роля абагульняльных слоў пры аднародных членах? Якія знакі прыпынку ставяцца пры аднародных членах у сказах з абагульняльнымі словамі?

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2ч. Ч. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1986. — С. 150-159.
2. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя // Пад. рэд. Я.М. Адамовіча. — Мн., 1986. — С. 85-103.
3. Беларуская мова: У 2ч. Ч.2. Сінтаксіс // Пад. агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. 3-е выд. — Мн., 2001. — С.68-82.
4. Граматыка беларускай мовы: У 2т. Т.2 Сінтаксіс. — Мн., 1966. — С. 139-154.
5. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. 3-е выд. — Мн., 1987. — С.87-99.

Дадатковая

1. Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. — Мн., 1987. — С.256-261.
2. Ключаў Г.Н., Юрэвіч А.Л. Сучасная беларуская пунктуацыя. 2-е выд. — Мн., 1972.
3. Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні. — Мн., 2001.
4. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. — Мн., 1996. — С.525-536.

Практычныя заданні

1. Прачытайце тэкст, захоўваючы патрэбную інтанацыю. Выпішыце рады аднародных членаў і тыя словы, з якімі яны спалучаюцца. Вызначце сінтаксічную функцыю аднародных членаў.

І. Словатворчасць Купалы — з'ява выключная ў гісторыі беларускай літаратуры. Ды і не толькі беларускай: можна смела меркаваць, што такіх з'яў не вельмі багата і ва ўсёй сусветнай літаратуры. Вось чаму ўрокі

Купалы ў гэтых адносінах не трацяць і ніколі не страцяць для нас і для ўсіх нашчадкаў свайго навучальнага сэнсу і значэння. Можна толькі горка шкадаваць, што купалаўскай смеласці ў галіне словатворчасці мы не бачым у нашай сённяшняй паэзіі, што мы так недаравальна мала звяртаемся да яго вопыту работы са словам і над словам, да яго вялікага завету. Наўрад ці можна чакаць багатага плёну там, дзе ў пошуках слова звяртаюцца не да душы народа, а да куцых, "жалезна" адрэдагаваных слоўнікаў і пакорна слухаюцца тых, для каго падобны слоўнік — альфа і амега ўсёй нацыянальнай мовы.

Праз словаўтварэнне, праз сінаніміку, праз гібкасць сінтаксісу, рухомасць фразеалогіі Купала змог найлепшым чынам паказаць жыццяздольнасць мовы свайго народа. Мова, якая можа так служыць чалавеку, быць такой паслухмянай для выяўлення самых розных думак і пачуццяў, — гэта мова жывучая, жыццяздольная і таму неўміручая, вечная.
(Н. Гілевіч)

II. Кожную вясну ў красавіку-маі дуб распускаў лісце. У кастрычніку ён прывабліваў дзікоў жалудамі. З суседняй пушчы да яго часта прыходзілі туры, зубры, ласі, алені, чухаліся аб ягоныя бакі, частаваліся жалудамі, пілі паветра, якое пры дубе было крышку не такім, як усюды. Звяры лізалі кару, абкусвалі маладую адраслю на каранях, цягнулі з калюжынак бураватую ваду, настоеную ім, дубам.

Прыходзілі да дуба і людзі. Яны жылі на рацэ, на высокім рачным беразе, але не трымаліся толькі за яе, за свае хаткі. Людзі былі большы прабеглыя, чым звяры, ўсё некуды ішлі, нечага шукалі, не праміналі ні поплаву, ні балота, ні лесу. Дуб ведаў, што людзі сякуць дрэвы, з якіх робяць свае хаткі, выдзёўбаюць чаўны, дрэвамі яны ратуюцца ад халадоў. Але як дуб быў малады, людзі каля яго сутыкаліся рэдка, не было каму падняць на яго сякеру. А цяпер ужо не было сякеры, пад якой задрыжаў бы дуб. Аднак людзі прыходзілі.

(А. Кажадуб)

2. Вызначце тып сэнсавых адносін паміж аднароднымі членамі сказа, высветліце ўжыванне злучнікаў. Растворыце пастаноўку або адсутнасць знакаў прыпынку.

1. Дзядзька Сымон тайком захапіў рыдлёўку і таксама папёр на Сухія груды (К-с). 2. Беларускае слова ад ласкі — сведчаць вусны ды салаўі, — не наймалася ні ў падпаскі, ні ў падбрэхічы, ні ў халуі (Р.Б.). 3. Полям, лесам, пералескамі, па зямлі, вясной абуджанай, красавік ідзе з пралескамі па праталінах і лужынах (С.Ш.). 4. На гарышчы цяпер было цёпла, хараша, але ўсё ж гэтак адзінока (Ад.). 5. Я то сядзеў на возе, забраўшыся ў пустую бочку, то бег побач з фурманкамі, трымаючыся за дзядзькаву руку (Шам.). 6. Нягоды, якія раней хоць і непакоілі, але былі ўсё-ткі менш грознымі, цяпер набліжаліся, сціскалі вакол яго свой безвыходны круг (І.М.). 7. Бярозы, вольхі,

і наогул усе лісцявныя дрэвы, зімой вельмі крохкія (К-с). 8. У лесе было зусім цёмна, а таму страшнавата (Я.М.). 9. Нельга было зразумець, ці то ён жартуе, ці то гаворыць з сур'ёзным гонарам (Каратк.). 10. Хоць насаценькі я, шэры, хударлявы, дык у скоках затое ж рухавы (Багд.). 11. Хлопчык пачынаў плакаць, хапаўся за руку сваімі ручкамі, карабкаўся на палок (К-с). 12. А калі тыя хлеб з'ядуць, то або памруць з голаду, або застынуць, або дзікая звярына іх разарве (Каратк.).

3. Размяжуйце аднародныя і неаднародныя азначэнні. Раствлумачце прыметы аднароднасці і неаднароднасці. Пастаўце, дзе неабходна, коскі.

1. Алесь неўзабаве заўважыў пазалочаную паркавую агароджу, нібы звітую са сцяблін і траў, простую і прыгожую (Каратк.). 2. Пасля засумавалі кусты, паблякла іх лакіравана-шурпатая зялёная зверху і матавая спадыспаду паверхня, пасохла гікаўё (К-с). 3. Яна (дзяўчына) схавала за рамяні, якімі быў перавязаны салдат, яна трэсла яго за грудзі, у яе быў скарэжаны грымасай адчаю твар, расшорханыя ускудлачаныя валасы (С.). 4. І лёг наш край пад нагамі Чараўніцы, белы ціхі задумлівы (З.В.). 5. Свежае і вільготнае паветра насычана гаркаватым пахам лазы і балотных зёлак (В.В.). 6. А агнёў на пуці не злічыш: і белыя і зялёныя і чырвоныя (Лыньк.). 7. Ні ў каго, мабыць, няма такой бабкі, як бабка Адарка ў Аленкі, добрая ласкавая працавітая (Сач.). 8. З першай сусветнай вайны як ні адна з тэрыторый, уцягнутых у крываваю бойку, Заходняя Беларусь выйшла разбуранай і здратаванай (Л.). 9. У цяпле снег скоранька раставаў, пераліваючыся дробненькаю расою на абкураных жоўтых вусах, на касматых бровах (Ад.). 10. Пакрапае дожджык, паволі рассунуцца хмары, і зноў у светлым паднебным прасторы выблісне сонца (І.Н.). 11. Высока, аднекуль здаля, азваўся ён, зліты з небам і з полем і з цішынёю, тужлівы адзінокі развітальны жураўліны кліч (Ж.). 12. У кутку ляжала трохі ўчарнелага сена і бялела некалькі зжаўцелых брудных паперын (В.Б.).

4. Спішыце, падкрэсліце аднародныя члены сказа і абагульняльныя словы. Вызначце характар сэнсавых адносін паміж імі, марфалагічнае выражэнне абагульняльнага слова, яго месца ў адносінах да аднародных членаў. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку.

1. Разбітыя талеркі, парваныя партрэты, адзенне, яго кніжкі, шыйкі ўсё гэта ляжала параскідана зной рукамі на падлозе (Лыньк.). 2. Нідзе яго не было ні ў садзе, ні ў полі, ні ў цёмным халодным склепе (І.М.). 3. Мой спачын заўсёды быў кароткі, і нязменна снілася мінулае бацькоўскае дом, сябры мае маладосці, прыязныя суседзі (Я.Б.). 4. Але Сцяпа сваё вядзе чытае, піша, думае, разважае (К-с). 5. У канцылярыі было многа моладзі і хлопцы, і дзяўчаты (К-с). 6. Раней то, кажучы, усяго было і зверы, і птушкі, і дзікага мёду (Каратк.). 7. У полі, у лесе, на рэчцы усюды было відаць набліжэнне вясны (К-с). 8. У гэтым чалавеку я бачыў увасабленне ўсіх лепшых якасцей

сціпласць, духоўную зграбнасць, яснасць розуму, волю ўсё тое, што складае высокую чалавечую годнасць (Скр.). 9. Усё і хмурнае неба, і мёрзлая чорная зямля было ахоплены нечым сумным, халодным і грозным (К.Ч.). 10. Нідзе ні ў полі, ні ў гарах, ні на дарозе не падпільноўвала іх такая небяспека трапіць у пастку, як тады, калі яны сустракаліся з людзьмі (В.Б.). 11. Партызаны не давалі спакою чужынцам ні ўдзень, ні ўночы палілі масты, выводзілі са строю чыгунку і тэлефонную сувязь, нападзілі на паліцэйскія і нямецкія гарнізоны (Сач.). 12. У нашай бабулі невялікая гаспадарка певень, куры, кураняткі, старая каза Малюта, малады казёл Бора і зусім маленькі парсючок Дзюдзя (Е.Л.).

5. Спішыце, падкрэсліце аднародныя члены сказа, вызначце іх сінтаксічную функцыю і марфалагічнае выражэнне. Пастаўце, дзе трэба, знакі прыпынку і растлумачце іх.

1. Ён (бацька) раскажа і пра паравоз і пра чыгунныя рэйкі і пра розныя сігналы (Лыньк.). 2. Была ноч і туман і доўгія конскія шыі над белым возерам (Каратк.). 3. З машын здымалі канапы і сталы крэслы і ложка чамаданы і клункі з розным дамашнім набыткам (Міх.). 4. Ва ўсіх сялян па сорок сыноў ды дачок па сорок коней ды валоў (Каратк.). 5. Прыпамінаецца дзеду Талашу, што па лясках шмат схавана зброі, і зброі настаяшчай (К-с). 6. Замест бульбы парылі рэпу ці бручку (Каратк.). 7. Гэта табе не ракі, з якіх ні смаку ні наедку а адна толькі прыкрасць ды барадзе маёй непакой (Лыньк.). 8. Дождж ліў як з вядра, а жанчына і хлопчук стаялі і моклі, не прыкрытыя нічым, і радаваліся, што не прападуць маліны (Сач.). 9. Далей апісваў Сцёпка свой погляд на паззію і на яе значэнне як у рэвалюцыі так і наогул у жыцці чалавека (К-с). 10. Па-геройску біліся партызаны, усе яны загінулі аднак уратавалі вяскоўцаў (Каратк.). 11. Ішоў ён ноччу лесам адзін (Кул.). 12. Вечар быў ціхі ясны і цёплы (К-с).

6. Вызначце стылістычныя функцыі аднародных членаў сказа (узмацніць сэнсавы змест выказвання, надаць мове вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць, выразнасць; пераканаўча аргументаваць выказанае палажэнне, канкрэтызаваць думку; даць вобразнае ўяўленне аб кім-небудзь ці чым-небудзь; выклікаць у чытача ці суб'ядніка пэўны настрой і г.д.).

1. Насця, ці, як пасля ўсе ў школе яе пачалі зваць, Насцечка, была бойкая і рухавая дзяўчынка, белатварая, з густымі валасамі, якія роўна ляжалі на яе галаве пад грабянцом. Да самых халадоў яна прыходзіла ў школу ў шарсцяной кофточцы, шэрай, у карычневыя палоскі, а калі стала халадней, — пачала надзяваць на кофточку чорнае ватовае паліто з простым бобрыкавым каўняром і вузенькім суконным паяском. Яна не была чым-небудзь адметнейшая ад іншых дзяцей. Таксама, як і ўсе, любіла бегаць па двары на вялікім перапынку, любіла слухаць расказы, гуляла ва ўсе гульні, у якія толькі гулялі дзеці, і заўсёды ўносіла ў гэтыя гульні весялосць: яна любіла

парагатаць. Яе звонкі голас і смех чуліся заўсёды, — ці то ў калідоры, ці то на двары.

(К. Чорны)

II. Ён смяецца спачатку ціха, хіхікае, пасля рагоча (Сач.).

Дожджык крапаў, марасіў,
Прыпускаў і ліўнем ліў,
А пасля сцяной стаяў,
Барабаніў, травы мяў.

(Г. Дзмітрыеў)

Юнак, дзяўчынка, якім паішчасціла змалку сустрэць настаўнікаў і выхавацеляў, чуйных да характара слова, праз усё жыццё будуць дзякаваць ім за душэўнае святло, за чысціню пачуццяў, якія якраз і робяць чалавека шчаслівым. Далікатнасць, сардэчнасць адносін, найтанчэйшыя перажыванні, чарадзейная сіла кахання, захапленне прыгажосцю прыроды, пачуцці адданасці і любові да Радзімы — усё, што на першы погляд немагчыма вызначыць і выказаць словамі, літаральна ўсё знайшло і знаходзіць сваё выяўленне ў слове, у вобразе, у паэзіі, у мастацтве. І навучыцца разумець і адчуваць душэўнае характара чалавека, аказваецца, можна пры дапамозе таго ж слова, калі яно жыве, гучыць, спявае ў душы настаўніка.

(В. Вітка)

III. Страшэнны штукар і свавольнік гэты Нёман. Кожны год удзярэ ён якую-небудзь штуку: то выкаціць на чый-небудзь шнур стары, мокішы вякамі ў вадзе, труп дрэва, то выхваціць цэлую луку ў адных і прыточыць другім або падрэжа грунт, на якім доўгімі вякамі стаяў асілак-дуб у самай добрай згодзе з суседам Нёманам. Не знае стрымання ён, не ведае, куды дзець свае магутныя сілы. Але ніхто не жаліўся на яго свавольства. А ў нашым сяле яго надта любілі, бо ён для сяла быў як родны бацька: і карміў, і паіў, і на сваіх плячах кожнага вынасіў і кожнага за лета разоў тры ў Коўна і Гродна вазіў ды яшчэ і на дарогу даваў грошы.

(Якуб Колас)

IV. Шматгалосы і бадзёры прачынаўся горад. У дружыннай кузні звонка ляскаталі цяжкія малаткі. З дзвінскага берага, дзе густа стаялі купецкія стругі, чуліся галасы арцельшчыкаў, рыпелі дошкі сходняў, на якіх паўголыя загарэлыя грузчыкі насілі велізарныя шэра-жоўтыя камяні воску, кіпы звярыных шкур, крыцы сырадушнага жалеза, амфары з заморскім віном, лубяныя кашалі са свежай рыбай, зернем, соллю. Апусцілі пад'ёмны мост, і пастухі пагналі на пашу кароў, свіней, коз і авечак. Дробны стукат капытоў, гром нашыйных звяночкаў на нейкі міг заглушыў усе астатнія галасы і гукі.

(Л. Дайнека)

СКАЗЫ З АДАСОБЛЕННЫМІ ЧЛЕНАМІ

У тэме спачатку высвятляюцца агульныя ўмовы адасаблення, а пасля вывучаюцца асобныя адасобленыя даданыя члены сказа і знакі прыпынку пры іх.

Адасабленне — гэта сэнсавае і інтанацыйнае выдзяленне даданых членаў сказа. Прычынай адасаблення даданых членаў сказа з'яўляецца жаданне гаворачага падкрэсліць, узмацніць сэнсавую значнасць слова (спалучэнне слоў) у сказе, удакладніць, канкрэтызаваць пэўную частку выказвання.

Спынімся на агульных умовах адасаблення даданых членаў сказа. Найважнейшай сярод іх з'яўляецца інтанацыя. Адасобленыя члены сказа звычайна аддзяляюцца ад іншых членаў сказа адпаведнай паўзай, лагічным націскам, запаволеным ці паскораным тэмпам. Аднак неабходна памятаць, што не заўсёды адасоблены член сказа можна выдзеліць паўзай. Напрыклад, у сказе *Чаромха цвіла і, укрытая белай квеценню, быццам мігцела* (Каратк.) пасля злучніка *і* перад адасобленым азначэннем паўза адсутнічае. А іншы раз паўза бывае пры адсутнасці адасаблення: *У глыбіні стаяла / адвешаная аксамітнай парцьерай / вешалка для вопраткі* (Каратк.).

На адасабленне членаў сказа можа ўплываць парадак слоў. Часцей адасабляюцца члены сказа ў постпазіцыі. Так, азначэнні, выражаныя дзеепрыметным зваротам, адасабляюцца, калі стаяць пасля паяснёнага слова: *Дарога перайшла ў алею, абсаджаную высокімі ліпамі* (Віт.). І такія азначэнні звычайна не адасабляюцца, калі стаяць перад паяснёным словам: *Неба афарбавала ў свой сіняваты колер абслізганы завей снег* (Ад.).

Адасабленне можа залежыць таксама і ад характару паяснёнага слова. Напрыклад, амаль заўсёды адасабляюцца азначэнні, якія адносяцца да асабовых займеннікаў, а таксама акалічнасцей, якія ўдакладняюць займеннікавыя прыслоўі *там, тут, туды, адтуль* і інш.: *Жывая, стройная, яна як бы прынесла ў хату свежасць вечара і пахі садовай квецені* (Хадк.). *Мы, беларусы, як і кожны народ, любім сваю родную зямлю, сваю рэспубліку, ганарымся ёю* (Хадк.). *Башлыкоў раптам праз варушэнне снегу заўважыў там, пад покрывам цемры, дзіўныя постаці* (І.М.).

На адасабленне ўплывае ступень развітасці члена сказа, г. зн. наяўнасць ці адсутнасць пры ім паясняльных слоў. Так, напрыклад, адзіночныя азначэнні, якія стаяць пасля паяснёнага слова, як правіла, не адасабляюцца, а развітыя — адасабляюцца: *Паабал гасцінца, зарослага мяккаю мураўкаю, каласілася жыта залацістае* (Ц.Г.).

Адасабляцца могуць азначэнні, у тым ліку прыдаткі, дапаўненні і акалічнасці.

Пытанні для самаправеркі

1. У чым сутнасць адасаблення? Што ляжыць у аснове адасаблення?

2. Назавіце агульныя ўмовы адасаблення дадanych членаў сказа. Прывядзіце прыклады.

3. Якія ўмовы адасаблення дапасаваных і недапасаваных азначэнняў і правілы пастаноўкі знакаў прыпынку пры іх?

4. Якія ўмовы адасаблення прыдаткаў і правілы пастаноўкі знакаў прыпынку пры іх?

5. Калі адасабляюцца акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі і адзіночнымі дзеепрыслоўямі? Назавіце выпадкі, калі яны не адасабляюцца.

6. Пры якіх умовах адасабляюцца акалічнасці, выражаныя назоўнікамі з прыназоўнікамі і прыслоўямі?

7. Чым выражаюцца адасобленыя дапаўненні? Назавіце прыназоўнікі, якія ўжываюцца пры адасобленых дапаўненнях.

8. Якое значэнне маюць далучальныя канструкцыі? Пры дапамозе якіх слоў і злучнікаў яны ўводзяцца ў сказ?

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1986. — С. 159-171.
2. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя // Пад рэд. Я.М. Адамовіча. — Мн., 1986. — С. 107-123.
3. Беларуская мова: У 2 ч. Ч. 2. Сінтаксіс // Пад агул. рэд. Л.М. Грыгор'евай. 3-е выд. — Мн., 2001. — С. 82-95.
4. Граматыка беларускай мовы: У 2 т. Т. 2. Сінтаксіс. — Мн., 1966. — С. 192-208.
5. Яўневіч М.С., Сцяцко П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы. 3-е выд. — Мн., 1987. — С. 100-115.

Дадатковая

1. Бурак Л.Г. Адасобленыя члены сказа // Беларуская мова: Энцыкл. / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. — Мн., 1994. — С. 13-14.
2. Бурак Л.Г. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. — Мн., 1987. — С. 261-266.
3. Ключаў Г.Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі.— Гродна, 1993.
4. Ключаў Г.Н., Юрэвіч А.Л. Сучасная беларуская пунктуацыя. 2-е выд. — Мн., 1972.
5. Рагаўцоў В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні. — Мн., 2001. — С. 127-137.
6. Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. — Мн., 1996. — С. 536-550.

Практычныя заданні

1. Падкрэсліце адасобленыя члены сказа і вызначце агульныя ўмовы іх адасаблення.

1. Не за гарамі восень, і на рудным ільнянішчы гарцуюць іпакі; вяртлявыя, яны не маюць спакою, чакаючы, калі возьме ды пацягне іх адгэтуль у край, багаты цяплом (Пташ.). 2. Калісьці, ранняя вясной, калі ад аднастайнай безвітаміннай стравы пачыналі балець дзясны, Лазараў дзед прыносіў з балацявіны кошык дзікага часнаку (Асіп.). 3. У непраходнай глухамані гняздзіца на векавых дрэвах рэдкі птах — чорны бусел. (В.В.). 4. Пад шэлест лісця, пад птушыны спеў, апалены апошняй навалёнай расою цёплай вымыты, даспеў тугі, каляны жолуд над крыніцай (Грач.). 5. Разбудзіў Насту першы выбух. Перапалоханая грукам і яркім святлом наветраных ліхтароў, яна забегала з пакоя ў пакой, як утрапёная (Пальч.). 6. І тут, як на ліха, пасыпаў дождж — не густы і не надта напорысты (В.В.). 7. Тут, у горадзе, мне не ставала прастору, неба (Сач.). 8. Непадалёку ад лясных рэчак выводзіць свае чароўныя трэлі салавей — сціплы начны спявак (В.В.). 9. Была надзея, што там, наперадзе, натрапіцца патрэбная сцежка, і Лазар пашыбаваў напраткі (Асіп.).

2. Спішыце, падкрэсліце адасобленыя члены сказа і словы, да якіх яны адносяцца ў сказе. Вызначце, якія даданыя члены сказа адасабляюцца і ўмовы іх адасаблення. Звярніце ўвагу на марфалагічнае выражэнне азначэнняў, ступень іх развітасці.

Алень выбіўся на сонечны астравок, неахвотна грызнула асіну, пастаяў, самотны, ля маладой бярэзіны і злосна выцяў яе рагамі. Звонкі ляскаў прабег па пушчы. Алень замёр, прыслухаўся і, перакананы, што яго ніхто не бачыць, прыняўся старанна плаваць рогам белы ствол. Стаміўшыся, супакойваўся, аддыхаўся, а потым зноў пачынаў ваяваць з бярэзінай. І вось — рог адваліўся ад галавы. Алень зажмурыўся, нібы ў вачах пацямнела, п'яна захістаўся, неяк набок схіліў галаву, няўключваю і смешную пад адным рогам, сумна глядзеў на адламаны сук-рог. Падзівіўшыся, зноў павольна ўзняў галаву, уставіўся на бярэзіну, на тое месца, дзе з-пад кары плылі мутныя белыя слёзы. Ужо не асобныя слязіны, а цэлая слёзная ручайна заліла рану, плыла па дрэве, ужо не белая, мутная, а празрастая. Алень выцягнуў уперад шыю, прыклаўся мысаю да раны на бярэзіне і доўга стаяў, не адрываючы мысы. Нарэшце выдыхнуў белую пару, аблізаўся, заваліў галаву на правы бок пад цяжарам правага рога, пакутліва, з боку на бок матаючы ёю, буйнай і збалелай, як ніколі цяжкай, рыкнуў і падаўся ў гушчар.

(Паводле В. Карамазава)

3. Растлумачце, чаму не адасабляюцца выдзеленыя члены сказа.

1. Заросшая травой аляя, паабпал якой стаяў змрочны, як лес, парк, завяла мяне да агароджы (Картк.). 2. Звычайна стрыманы старшыня на гэты раз адразу выявіў абурэнне (Палт.). 3. Ніколі ж не быў, а то прыляцеў

на ноч гледзячы (Гр.). 4. Відаць, гэта пытанне даўно ўжо карцела яму, бо чакаў адказу неяк насцярожана стаіўшыся (Пестр.). 5. Скрозь тырчэлі счарнелыя ўжо ад вільгаці пні з пацеркамі смалы (К. Ч.). 6. Дзеці за дарогу стаміліся, спалі як піаніцу прадаўшы (Каратк.). 7. Хлопец ішоў павольна, цягнучы ногі і перавальваючыся з боку на бок (К.Ч.). 8. Каля хаты ў садочку, схіліўшыся ціхенька ў куточку, стаялі дзве вярбы старыя (К-с). 9. Вечар цёплы ахутваў змрокам зямлю (Пальч.). 10. На адным канцы дугі стаялі кучаравыя пышныя хвоі, звесіўшы над вадою махрыстыя галіны і аплёўшы пясчаны бераг цэлаю сеткаю смаляных каранёў (К-с). 11. Дол быў чысты, без хмызу і сучча, месцамі густа абсыпаны яловымі шышкамі ... (В.Б.). 12. Раніца была надзвычай росная, ядраная (Л.Л.).

4. Спішыце, падкрэсліце адасобленыя акалічнасці. Вызначце іх марфалагічнае выражэнне, значэнне і ўмовы адасаблення. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку.

Счуўшы вясну ровам за вёскаю хлынула з палёў густая і ржавая, як луг, паводка. Падточвала лабаты груд заносычы верасаўскі поплаў пяском. Сабраўшы з палёў снежавую ваду ўздулася, як жыла на натруджанай руцэ, і пералілася цераз край верасаўскага рэчка. Шукаючы выйсця вада залівала спады і лагчынкi верасаўскага балота. Спярыша ціхенька паверх лёду пайшла каля самае вёскі, потым падтачыўшыся пад яго з грукатам пачала падымаць тоўстыя крыгі ломячы і абіваючы да жаўтаватых ран малады алешнік.

Заліўшы карычняватую смугу алешніку, купы жаўтлявых голых вербаў на верасаўскім балоце як кінуць вокам блішчала вада. Заторыўшыся між старых вербаў з шклянным хрустам крышыліся, трашчалі і лезлі адна на адну прынесеныя недзе з возера крыгі. Густа як ападаючы з заставак у глыбокім рэчышчы шумела вада, падмывала на крутой луцэ стромыя абвіслыя берагі.

(В. Адамчык)

5. Спішыце, пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку і растлумачце іх. Падкрэсліце адасобленыя члены сказа, вызначце іх ролю ў сказе і ўмовы адасаблення.

1. Вялікі гуманіст і дэмакрат Гюго сказаў сваё слова супраць смяротнай кары з небывалай і, відаць, непаўторнай сілай бязлітаснага, месцамі проста жахлівага рэалізму (Б.). 2. Акрамя напісання арыгінальных твораў Крапіва перакладаў на беларускую мову некаторыя п'есы з рускай і сусветнай драматургіі (Лыньк.). 3. Ніякая іншая птушка нават праслаўлены салавей не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам (К-с). 4. Гэтак калісьці і я хлапчук з прыбалотнай вёсачкі ішоў за некалькі вёрст у воласць, дзе была бібліятэка: 30-50 кніжак (Віт.). 5. Баец быў немалады ўжо чалавек, родам з-пад Гомеля па імені Іван Корзун (Краўч.). 6. Старыя сябры і прыяцелі Турсевіч і Лабановіч размясіліся ў кватэры найлепшым чынам (К-с). 7. Чужына асабліва вымушаная, эмігранцкая не спрыяе творчаму натхненню (Тарас.). 8. Дождзж гусце, большае — і ўжо нічога не чуваць апроч дробнага стуку (Дам.).

9. Школа адзіная і галоўная ўстанова павінна навучыць кожнага свайго выхаванца не толькі пісьменнасці, але і абавязкова даць яму трывалыя асновы эстэтычнай культуры, развіць слых і густ да слова (Віт.).

6. Спішыце, пастаўце знакі прыпынку і растлумачце іх. Падкрэсліце адасобленыя члены сказа і тыя словы, якія яны паясняюць.

I. Баравіна спадала ў нізінку а там купчасціўся ўжо ягаднік. Яшчэ далей цёмная сцяна ялін прашыта была тонкімі стваламі рэдкіх бярозак да нізінкі неўпрыкмет падступала зацішнае ўрочышча.

Там на самым краі светлай баравіны было суха цёпла ад зямлі нагрэтай сонцам густа ўсыпанай шорсткім шыгаллем і кволымі лусачкамі маладой сасновай кары. Сядзячы можна было доўга глядзець на неба што свяцілася за калматымі хвоямі любаванца ласкавым золатам высокіх ствалоў адсюль з зямлі здавалася што яны сыходзяцца ўгары.

Стаяла бяроза на самым краі баравіны высокая роўная і калі ўпілася ў яе сякера здрыгануўся адразу звонкі ствол ад шурпатага камля да зялёнага лісця і ўся бяроза стала як шумлівая хмара трапяткіх зялёных матылёў. А потым паволі хілілася яна і пакуль падала ў невясёлым сваім кружэнні прывяла з сабою шэры летні дзень з ленаватым дожджыкам пах вільготнай зямлі і гурочніку.

Напрацаваўшыся як мае быць рэжучы дровы Васілю цяпер прыемна было адчуваць гарачую млявасць у руках у плячах ва ўсім целе.

(М. Стральцоў)

II. Шмат чаго ў палешукоў ад буслоў шмат чаго і ў гэтых птахаў у белых світках ад людзей што жывуць у палескім краі. Аднолькава сціплыя яны і маўклівыя. Калі-нікалі кіне сярод балот свой голас бусел ніколі не закрычыць ён у хоры. Калі ж распластаўшы ружовыя на сонцы крылы выбліскаваючы кожны прам падрульвае ён задубелымі доўгімі нагамі да сваёй буслянкі вітальнай песняй азначае сваё вяртанне з далёкіх краін. Ці калі на дасвеці выйдзе ён на родныя гоні і кіне яго ў жар і холад ад бясконцасці жыцця і зямлі тады не памятаючы сябе адкінуўшы сціпласць і сарамязлівасць безгалосы зцягне ён сваю радасную песню песню нараджэння новага дня. А дзень яго як і сялянскі ўвесь у працы. Нібыта каморнік мерае і мерае ён балоты падоўгу ўглядаецца сумным вокам у нікуды імкнецца зазірнуць што там за даляглядам. Засяродзіў свой позірк у сабе слухае сам сябе слухае шапаценне вастралістых траў. Так здатны слухаць гэтыя травы касец белы сівы дзед-паляшук які махаў-махаў касой і раптам замёр ап'янеў ад раскошы мурожнага лугу.

(В. Казько)

Аналіз простага сказа праводзіцца ў наступнай паслядоўнасці:

I. Сказ паводле мэты выказвання (апаведальны, пыталны, пабуджальны).

II. Сказ паводле эмацыянальнай афарбоўкі (клічны ці няклічны).

III. Сказ паводле адносін выказвання да рэчаіснасці (сцвярджальны ці адмоўны).

IV. Сказ паводле граматычнай структуры (двухсастаўны ці аднасастаўны, развіты ці неразвіты, няўскладнены ці ўскладнены. Ускладнены: аднароднымі членамі сказа (дзеянікамі, выказнікамі, дапаўненнямі, азначэннямі, акалічнасцямі), адасобленымі членамі сказа (азначэннем (прыдаткам), акалічнасцю, дапаўненнем), звароткам, параўнальным зваротам, пабочнымі ці ўступнымі канструкцыямі).

V. Поўны ці няпоўны.

VI. Сінтаксічна падзельны ці непадзельны.

Узор. Без гнязда не пражыве не толькі птушка, а і чалавек (В.Б.).

I. Апавядальны сказ, бо ў ім паведамляецца пра факты рэчаіснасці.

II. Няклічны, бо ён з'яўляецца нейтральным па эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўцы.

III. Адмоўны, бо адмаўляецца наяўнасць таго, пра што гаворыцца ў сказе.

IV. Сказ двухсастаўны, паколькі ў наяўнасці два граматычныя саставы — састаў дзейніка (*не толькі птушка, а і чалавек*) і састаў выказніка (*не пражыве без гнязда*); развіты, бо, акрамя галоўных членаў сказа, ёсць даданыя (*без гнязда — дапаўненне*); ускладнены аднароднымі дзейнікамі (*не толькі птушка, а і чалавек*).

V. Поўны, паколькі ў наяўнасці ўсе структурна неабходныя члены сказа.

VI. Сінтаксічна падзельны, бо ў ім можна вызначыць члены сказа (*не пражыве не толькі птушка, а і чалавек — галоўныя члены сказа, без гнязда — даданы*).

1. Зрабіць аналіз простых сказаў.

Крочу на зялёным мяккім моху далей. Які цудоўны дыван разаслала тут прырода! Бярозы расступаюцца, быццам хочуць даць камусьці месца. На невялікай палянцы стаіць магутны дуб. Ён узнёс сваю вершаліну высока ў неба, і ва ўсёй яго постаці столькі важнасці, гонару, што бярозы нават баяцца падысці да яго блізка. Яны тоўпяцца навокал, такія стройныя, беланогія, як тыя дзяўчаты ў карагодзе.

Раптам у лесе штосьці загуло. Я зірнуў угору: вершаліна дуба злёгка варухнулася, потым яшчэ і яшчэ. Там, уверсе, налятаў вецер. І дуб першы, прыняўшы яго на сябе, як бы папярэджваў сваіх суседак-бярозак быць напегатовае, трымацца. І ў тую ж хвіліну дробна зашамацела лісце на бяроздах. Быццам дзякавалі яму, дубу, за перасцярогу, за клопат пра іх. І ўраз прапала ціша ў лесе. Прыглушаны гул пракаціўся праз ўвесь бярозавы гай.

(М. Шыманскі)

Умоўныя скарачэнні

Агн. — Агняцвет
Ад. — В. Адамчык
А.К. — А. Куляшоў
Ал. — А. Александровіч
Асіп. — А. Асіпенка
Б. — Я. Брыль
Багд. — М. Багдановіч
Бач. — А. Бачыла
Бр. — П. броўка
Бур. — Г. Бураўкін
Бяд. — З. Бядуля
Бясп. — З. Бяспалы
Вал. — Э. Валасевіч
Вас. — А. Васілевіч
В.Б. — В. Быкаў
В.В. — В. Вольскі
Віт. — В. Вітка
В.К. — В. Казько
Вял. — А. Вялюгін
Гал. — П. Галавач
Гіл. — Н. Гілевіч
Гл. — П. Глебка
Гр. — І. Грамовіч
Грах. — С. Грахоўскі
Дайн. — Л. Дайнека
Дам. — У. Дамашэвіч
Дзел. — М. Дзелянкоўскі
Е.Л. — Е. Лось
Ж. — А. Жук
Зар. — А. Зарыцкі
З.В. — З. Верас
Іваш. — В. Івашын
І.М. — І. Мележ
І.Н. — І. Навуменка
Каж. — А. Кажадуб
Кап. — А. Капусцін
Карам. — В. Карамазаў
Каратк. — У. Караткевіч
Карп. — А. Карпюк
Кір. — К. Кірэнка
Корб. — У. Корбан
Кр. — К. Крапіва
Краўч. — У. Краўчанка
К-с — Якуб Колас
Кул. — А. Кулакоўскі
К.Ц. — К. Цвірка
К.Ч. — К. Чорны
Л. — А. Ліс
Л.Л. — Л. Левановіч
Луж. — М. Лужанін
Лыньк. — М. Лынькоў
М.Г. — М. Гамолка
М.Д. — М. Даніленка
Міх. — С. Міхальчук
М.К. — М. Калачынскі
М.П. — М. Тарахневіч
М.Т. — М. Танк
М.Ч. — М. Чарот
Мяж. — У. Мяжэвіч
Палт. — А. Палтаран
Пальч. — А. Пальчэўскі
Панч. — П. Панчанка
Парх. — Я. Пархута
Пестр. — П. Пестрак
Прык. — Прыказка
Пташ. — І. Пташнікаў
Р.Б. — Р. Барадулін
Р.І. — Р. Ігнаценка
С. — Э. Самуйлёнак
Сач. — Б. Сачанка
Скр. — Я. Скрыган
Скрып. — М. Скрыпка
Стах. — А. Стаховіч
С.Ш. — С. Шушкевіч
Тарас. — К. Тарасаў
У.А. — У. Арлоў
Хадк. — Т. Хадкевіч
Хат. — А. Хатэнка
Хомч. — В. Хомчанка
Ч. — М. Чарняўскі
Шам. — І. Шамякін
Шах. — У. Шахавец
Шым. — М. Шыманскі
Ю.С. — Ю. Свірка
Я.Б. — Я. Баршчэўскі
Я.М. — Я. Маўр
Я.С. — Я. Сіпакоў